

TRADITIE

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN TRENDS

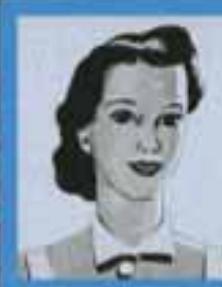
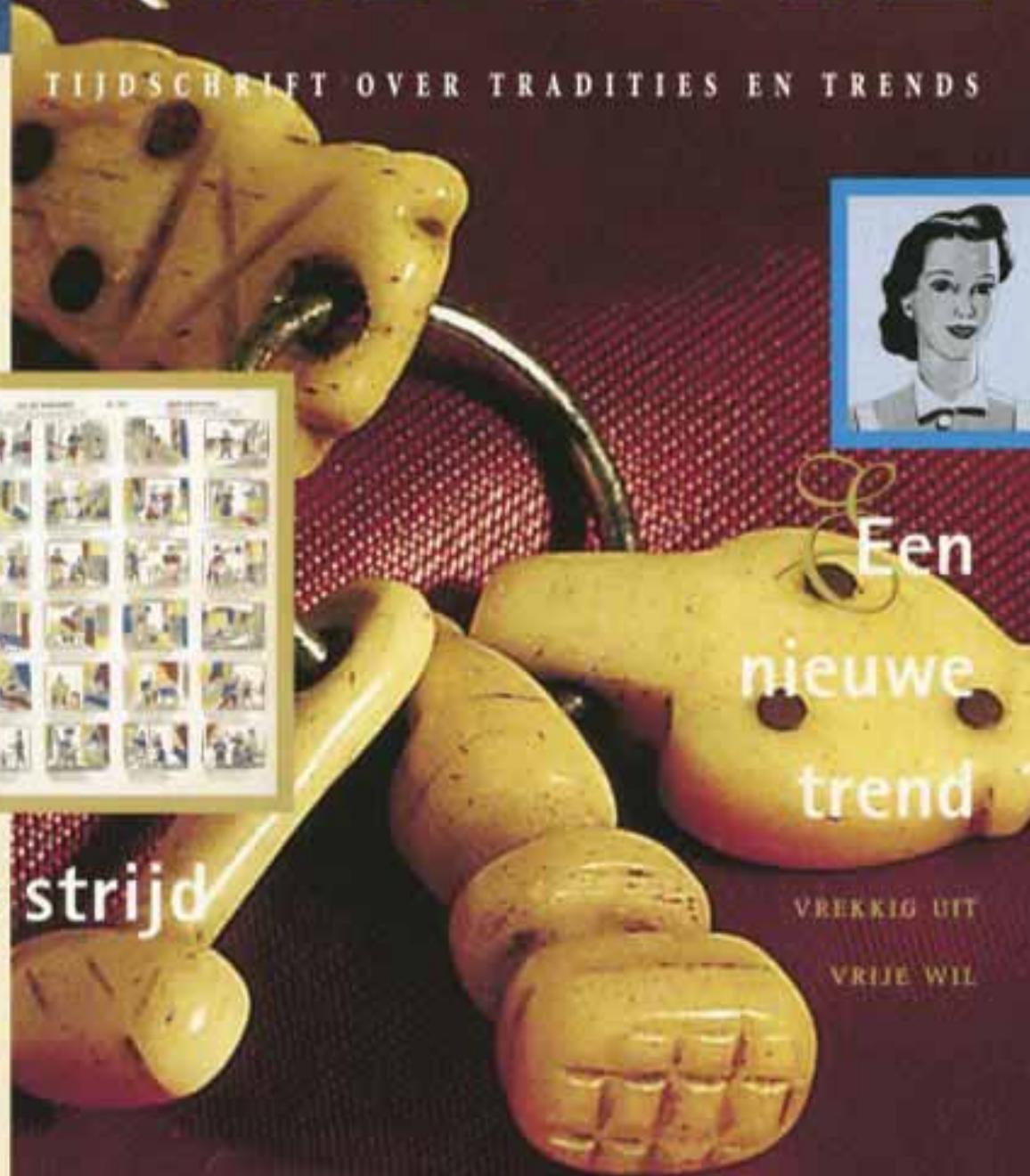
VOORJAAR 1993

Een oude strijd

PAS OP:

ORIET TREKT DE

BROEK AAN

Een
nieuwe
trend

VREKKIG UIT

VRIJE WIL

Verdwijnende
volkskunst

OP ZOEK NAAR HET 'BENEN TIJDPERK'

INHOUD

Inleiding: Tradities en trends

1

Een oude strijd

2

Pas op: Griet trekt de broek aan

Verdwijnende volkskunst

19

Op zoek naar het 'benen tijdperk'

Een nieuwe trend

22

Vrekkig uit vrije wil

Dialect als moedertaal,

Toch zijn de meeste gewoonten en gebruiken niet zo vanzelfsprekend. Ze zijn ooit ontstaan, omdat er behoefte aan was. De gewoonte om elkaar met de rechterhand de hand te schudden bijvoorbeeld, is in gebruik gekomen toen men iets meer van hygiëne begon af te weien. Kinderen werd geleerd om de linkerhand te gebruiken voor vieze karweitjes, zoals de hals afvegen, en de rechterhand te reserveren voor de schone dingen, zoals eten. Omdat je niet met je vieze hand iemand de hand gaat schudden, kwam het gebruikelijk in zwang dat dat met de rechterhand moest.

Nederlands als goede tweede

7

Vraatzucht is van alle tijden

11

Quassi: lokoeman of charlatan?

31

Houtsneden: de oudste druktechniek

14

Rubrieken:

SPREKWOORD waar woord?

14

RECEPT palingpastei

17

HERINNERINGEN

9

WERTERKENS: hartriebrief

12

TENTOONSTELLING: Ons alfabet als erfenis van vele culturen

26

BOEK

28

Decoratieve wandtegels:
zuidelijke uitbundigheid in de Gouden Eeuw

26

ACTUEEL

26

INLEIDING

Tradities en trends

Elk mens doet de hele dag dingen zonder er bij na te denken. Bijvoorbeeld met de rechterhand iemand de hand schudden, tegen oudere mensen U zeggen, met een zakdoek de neus snuiten. Of nog gewoner, van een bord eten, in een bed slapen, ondergoed dragen, verjaardag vieren etc. etc. Allemaal hele gewone dingen, waarbij we verder niet stil staan. Als je er goed over nadenkt doe je (bijna) alles uit gewoonte. Omdat je dat zo geleerd hebt, van je ouders, van je omgeving. Je denkt er niet bij na. Het lijkt wel of het zo hoort, dat iedereen dat zo doet en dat het altijd al zo gedaan is.

Gewoonten en gebruiken

Toch zijn de meeste gewoonten en gebruiken niet zo vanzelfsprekend. Ze zijn ooit ontstaan, omdat er behoefte aan was. De gewoonte om elkaar met de rechterhand de hand te schudden bijvoorbeeld, is in gebruik gekomen toen men iets meer van hygiëne begon af te weien. Kinderen werd geleerd om de linkerhand te gebruiken voor vieze karweitjes, zoals de hals afvegen, en de rechterhand te reserveren voor de schone dingen, zoals eten. Omdat je niet met je vieze hand iemand de hand gaat schudden, kwam het gebruikelijk in zwang dat dat met de rechterhand moest.

Tradities

Als wij gewoonten en gebruiken overnemen van onze ouders en voorouders spreken wij van een traditie. Een traditie kan een lange geschiedenis hebben. Zoals het trakteren op beschuit met muisjes bij geboorte.

Al in de zestiende eeuw werden muisjes, versuikerde anijszaadjes, gegeten als er een kind was geboren. Alleen niet door de kraamvisite, maar door de kraamvrouw. Anijszaadjes zouden namelijk zorgen dat de moeder genoeg melk had. In een tijd dat je niet zomaar een fles voor de baby kon gaan maken, was dat heel belangrijk. Later is de visite ook

muisjes gaan eten. Toen in de negentiende eeuw de beschuit was uitgevonden, werd dat beschuit met muisjes. De functie van het gebruik veranderde van iets dat nodig was, naar iets dat feestelijk was.

Tradities zijn niet overal hetzelfde. Ze kunnen per land, per regio, per familie verschillen. In Nederland snappen wij de Engelse humor niet goed en moeten wij niets hebben van de slachfeesten in de Islamitische landen. Carnaval slaat wel aan in Limburg en Brabant, maar is geen massafeest in de andere provincies. En katholieke mensen uiten hun godsdienstheleving heel anders dan protestanten of moslims.

Ook elke familie heeft zo zijn gewoontes. Het samen zoute haring eten op de zaterdagse markt bijvoorbeeld of bepaalde grappjes maken die alleen de gezinsleden begrijpen.

Trends

Wanneer iemand jarig is, krijgt hij of zij aardige cadeautjes of wordt verrast door een mini felicitatie-advertentie in de krant.

Nu vindt iedereen verjaardag vieren heel gewoon. Toch was het tot in deze eeuw niet de gewoonte, om de dag dat je een jaar ouder wordt, als een feestdag

te beschouwen. Mensen wisten vaak niet eens wanneer ze precies geboren waren. Oudere Marokkaanse en Turkse mensen kunnen hun verjaardag vaak ook niet vieren, omdat ze hun precieze geboortedatum niet kennen. En in Spanje vieren katholieke mensen niet hun verjaardag, maar de naamdag van de heilige waar naar zij genoemd zijn.

Verjaardag vieren is een traditie die niet zo'n lange voorgeschiedenis heeft als beschuit met muisjes. Andere gebruiken zijn nog veel jonger en worden trends of tijdsverschijnselen genoemd. Het zetten van een felicitatieadvertentie in de krant bijvoorbeeld.

Het gebruik om in een geopende grafkuil op de kist een bloemetje of een scheipje zand te deponeeren is tamelijk geaccepteerd. Maar toen onlangs bij de begraving van de discotheek-eigenaar Manfred Langer de rouwenden op verzoek van de overledene kleine whiskeyflesjes in het graf wierpen, keken vele daar toch wel vreemd van op. Een traditie kreeg een eigenaardig tintje.

Als het zetten van een felicitatieadvertentie bij verjaardagen en het gooien van whiskeyflesjes in een grafkuil over een paar generaties nog in gebruik is, is

het geen trend of tijdsverschijnsel meer, maar een traditie.

De strijd om de broek

Een traditie die in dit eerste nummer van *Traditie* wordt besproken is 'de strijd om de broek', de strijd over wie de baas is in het gezin. Nu denken wij daar anders over, maar in de vijftiger jaren zag je mannen niet achter de kinderwagen of stoelzuiger lopen. Dat was vrouwenwerk. En dat deed je als man niet. De taakverdeling tussen mannen en vrouwen lag vast: de man zorgde voor het geld en de vrouw voor het huishouden. Kinderen werden al vroeg in dat rollenpatroon opgevoed. De 'Jan de Wasse prenten' uit de achtende en negentiende eeuw laten zien wat er gebeurt als je je niet aan die taakverdeling houdt.

Doordat veel gehuwde vrouwen de afgelopen vijftig jaar buitenhuis zijn gaan werken, moesten mannen gaan helpen in het huishouden en bij het verzorgen en opvoeden van hun kinderen. De oude taakverdeling kwam op de helling te staan.

Maar omdat wij al zo'n lange tijd dachten in mannen- en vrouwenwerk is het niet gemakkelijk om daar ineens anders mee om te gaan. In veel huwelijken is er dan ook nog vaak ruzie om het aandeel van de man in het huishouden.

Vrekken-trend

Een trend die in dit nummer van *Traditie* wordt beschreven is de trend waarbij mensen, moe van alle luxe, bewust een stap teruglopen. Ze gaan zo zuinig mogelijk leven, waardoor ze minder afhankelijk van geld worden. Door minder geld nodig te hebben, gaat de kwaliteit van hun leven voorsuit, vinden ze. Het echtpaar dat in het artikel over vrekken leven aan het woord is, kan door een stap terug te doen, korter gaan werken en zelf een praktijk beginnen.

Bewust vrekken leven is een verschijnsel van deze tijd, waarin wij genoeg hebben. Wij hoeven niet meer te vechten om in leven te blijven, integendeel, er is zo veel van alles. Voor dat je het weet ben je bezig met het vergaren van steeds maar nieuwe dingen. Dingen die niet echt nodig zijn. Daarmee breken om gelukkiger te worden is een nieuwe trend, die aanslaat.

Zuinig zijn echter is al heel oud. In de tweede wereldoorlog was het noodzaak om zo sober mogelijk te leven, anders redde je het niet. De damesbladen stonden vol met tips over zuinig huishouden doen. Ook de overheid gaf hier voorlichting over. Sober leven was toen geen keuze, maar een noodzaak. Vrekken van mij halen uit de damesbladen van toen hun bezuinigingstips.

Vrekken zijn dus aan de ene kant een nieuwe trend, een verschijnsel in onze tijd van overvloed en aan de andere kant een traditie, uit tijden waarin er geen overvloed was.

Lastige tradities

Van tradities kun je ook last hebben. Tradities ontstaan omdat ze een bepaalde functie hebben. Maar die functie kan door de tijd heen veranderen of zelfs verdwijnen. Vroeger mochten vrouwen bijvoorbeeld nooit avances maken naar een man. De man mocht versieren, de vrouw niet. Dat had alles te maken met de afhankelijkheidsrelatie die vrouwen hadden ten aanzien van hun man. Een vrouw alleen kon geen zelfstandig leven leiden.

Ongetrouwde vrouwen bleven bij hun ouders of getrouwde broers of zusters wonen of gingen in dienstbetrekking. In onze tijd waatin vrouwen een eigen carrière oppouwen en zelf voor hun inkomen zorgen, is het ook voor leidende gevende vrouwen nog steeds moeilijk om zelf initiatief te nemen als het gaat om het veroveren van een eventuele liefde. Ze hebben last van een eeuwenlang verbod dat niet meer past in deze tijd.

Tradities werken onbewust door in het leven van nu. Inzicht in de herkomst van tradities zorgt dat je ze van je af

kunt schudden. Niet lui mogen zijn, is ontstaan, omdat mensen hard moesten werken om het dagelijks brood op de plank te krijgen. Niet hard werken betekende armastig worden. Uiterlijk zijn was zo'n belangrijke eigenschap, dat er tot voor kort op schoolrapporten een cijfer voor werd gegeven.

Als je echter altijd schuldig voelt als je niets doet of als je het geslaagd zijn van een dag afneemt aan de hoeveelheid werk die je verricht hebt, is het belangrijk dat je weet waar deze arbeidsmoraal vandaan komt. Je kunt dan zelf beter kiezen of het bij jou hoort of niet.

Cultuur

Tradities en trends zijn voortdurend in ontwikkeling. Cultuur is dynamisch. Het is tegenwoordig ieder jaar weer de vraag of Sinterklaas niet ten onder zal gaan aan de groeiende commerciële invloed van de kerstman. Sinterklaas is een kinderlied geworden en niemand roept hem nog aan als beschermher. Toch is volgens de laatste berichten Sinteklaas met een tegenoffensief begonnen en niemand weet hoe het af gaat lopen.

Tradities en trends zijn de franje van het dagelijks leven. Ze weerspiegelen de cultuur van een samenleving. Ze spelen een rol bij diepgaande en emotionele gebeurtenissen als liefde en dood, maar ook bij lichtvoetiger aangelegenheden, als eten en drinken, wonen, vrije tijd etc.

Om mensen uit andere culturen te begrijpen en te respecteren is het zaak om te weten wat de betekenis van hun gewoonten en gebruiken is. Maar het is ook belangrijk om te weten hoe onze eigen tradities in elkaar zitten, als we willen dat onze cultuur begrepen wordt.

Iedereen geeft zijn eigen invulling aan oude en nieuwe gewoonten en gebruiken. Voortdurend op oude tradities, maar ook nieuwe dingen toevoegend. Tradities en trends zijn van vroeger en nu. Elke dag krijgen ze nieuwe inhoud en betekenis. Wij kunnen niet zonder.

Mete Straten

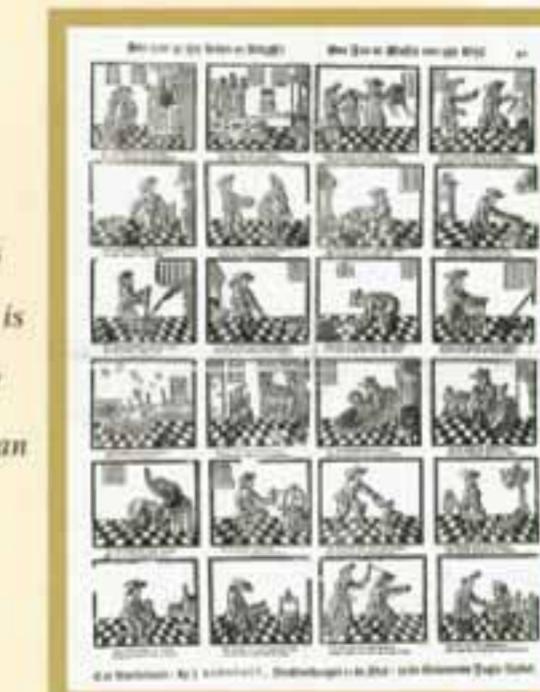

en oude strijd

Pas op: Griet trekt de broek aan

In elk huwelijk is er wel eens wat, maar Jan en Griet maken het wel heel bont. Op centsprenten, een soort posters uit de periode 1600-1900, zien we hen steeds vast in een harde strijd om de broek' verwickeld. Van de Jan en Griet-prent zijn talloze variaties bekend, maar steeds is de boodschap: in het huwelijk hoort de man de baas te zijn.

L. Dresen-Coenders

Jan Modaal, Jan met de Pet en Tante Trijntje zijn bekende Nederlanders, die je nooit op straat tegen komt. Het zijn geen mensen van vlees en bloed, maar aanduidingen voor de genooidde Nederlander, de doodgevome man en vrouw. Op dezelfde manier werden vroeger de namen Jan en Griet gebruikt. Jan stond dan voor de doorsnee-man, een doetje. Griet was een hazig type, een Kenu. Die Jan en Griet staan op oude prenten vaak afgebeeld, terwijl ze verwickeld zijn in een verhitte 'strijd om de broek'.

Door deze omkering van het rolpatroon lijken de Jan en Griet-prenten de vrouwelijke kijkers aan te zetten tot opstand tegen hun ondergeschikte rol in gezin en maatschappij. Toch is dat niet waar. Voor de kijkers toen toonden de prenten eerder aan hoe belachelijk het verwisselen van de rollen was. De Jan en Griet-prenten bevestigden de juistheid van de bestaande taakverdeling tussen man en vrouw.

De strijd om de broek is een oude strijd. Op de Jan en Griet-prenten niet de vrouw altijd. Op de achtende-eeuwse versie krijgt Jan bijna opeens, omdat het kind gehuwd had. De prent weerspiegelt het statusgevoel van de gezinsleven. Dat is te zien aan het dierendeel plaatje, waar Jan en Griet naar de Volwijk lopen, de oude prechtsplaats op de noordzijde van het IJ in Amsterdam. Boven een soort poort hangen de terechte gestreken.

De Maatschappij tot Nut van het Algemeen gaf in de negentiende eeuw een

gekleurde uitgave van de Jan de Wasse-prent uit, die wordt op deze omslag met

meer over de kreeg gelegd door Elske

Goedkoop

Centsprenten werden uitgegeven op een vel papier van ongeveer dertig bij veertig centimeter. Door het vrij grote formaat konden er niet alleen schepen, dieren of helden op worden afgebeeld, maar zelfs hele stripverhalen. Die strips waren, net als hij ons, vooral bij kinderen geliefd. Het Jan en Griet-verhaal was zo'n strip: enkele plaatjes en wat korte tekstregels vertelden samen het verhaal van dit rampzalige huwelijk. De centsprenten werden zo genoemd, omdat uitgevers ze voor het hulstje bedrijf van een cent op de markt brachten.

De prenten kwamen daar "waar het goedkoopste der dagbladen, de 'Nieuwspost' te duur is, en juist daar worden ze door alle leden des gezins niet graag ontvangen en gelezen", beweerd een uitgever uit de vorige eeuw. De centsprent was dan ook een echt massaproduct, met in de negentiende eeuw een geschatte jaarlijkse oplage van zo'n 50 miljoen stuks of meer. Op oude schilderijen is te zien hoe de prenten werden gebruikt: vaak als muurdecoratie, zoals wij nu een poster ophangen.

Onmogelijke zaken

Een geliefd thema bij centsprenten was de 'verkeerde' letterlijk de omgekeerde wereld. Deze soort consequentie brachten de kijker het goede, of liever gezegd het gewenste gedrag bij. Bijvoorbeeld dat het noodzakelijk was de koning te verbieden. Dat de generesheer en de leeraar gehoorzaam moesten worden,

en, in het geval van Jan en Griet, dat de vrouw in het huwelijk de verzorgende taken op zich moest nemen en dat de man de huis, en dus ook de bestraffer was.

Het waren moraliserende boodschappen, die overgedragen werden door gebruik te maken van ingenstellingen, een heel gebruikelijke techniek in die dagen. Wat goed was werd toegelicht en gepropageerd door af te beelden hoe slecht, ovaars, onmogelijk het omgekeerde was.

Op verkeerde wereldprenten werden

onmogelijke zaken af als schepen die op het land voeren, vissen die zich in de bomen nestelden en de kip die op de haan zat. Het stripverhaal van Jan en Griet is een toepassing van dergelijke 'verkeerde wereld'-voorstellingen.

Gedurende drie eeuwen brachten ruim dertig uitgevers de Jan en Griet-centprent in allerlei versies op de markt. Om de verkoop en de winst op peil te houden, waren de uitgevers gedwongen de prenten telkens aan te passen aan veranderingen in smaak, normen en waarden. Van oude drukvormen die werden hergehakt voor nieuwe oplagen werden de tekstregels wat aangepast, en soms werd ook in de houtsmede zelf iets veranderd. Ook verschenen zo nu en dan geheel nieuwe versies van het Jan en Griet-verhaal op de markt. Wie al die varianten naast elkaar legt, krijgt een prachtig beeld van de maatschappelijke veranderingen in die periode.

Hardhandig gevecht

Op een van de vroegste Jan en Griet-prenten begint Griet opstand met haar weigering het eten voor Jan klaar te maken als hij thuis komt. Na een hardhandig gevecht krijgt Griet de broek te pakken en dwingt zij Jan het schoot om te doen. Het schoot is symbool van de vrouwelijke verzorgingsplicht, en de broek staat voor het gezag van de man.

Vervolgens moet Jan het kind gaan wiegen, en tenslotte krijgt hij staag omdat de door hem gehakken koeken niet gaar zijn. De arme Jan kan er weinig tegen doen. Hij was tenslotte zo dom om zich door Griet te laten verleiden tot een huwelijk, en nu zit hij vast.

Op het eerste plaatje van een vroege versie van een Jan en Griet-prent wordt de verleiding tot een huwelijk uitgebeeld door een vrijende Jan, die de 'hoestjes bloot' van Griet voelt. Op alle latere versies van de prent laten de uitgevers deze scène weg. Blijkbaar werd die minder netjes gevonden, en daarom vervangen door een afbeelding van de dominante die het huwelijk voltrekt, het huwelijk dat Jan later zo slecht zal bekommen. De belangrijkste boodschap van alle Jan en Griet-prenten is dan ook: 'begin niet lichtvaart aan een huwelijk'.

Brave ondergeschikten

Dit waarschuwing heeft te maken met de sinds de zestiende eeuw strenger wordende burgerlijke en kerkelijke huwelijkswetgeving. Nieuwe wetten maakten het voor een veel voorkomende ongetrouwde samenwoonen praktisch onmogelijk. Mensen moesten trouwen, waardoor het aantal achteraf betrouwde huwelijken toenam. Zo liepen mannen het risico dat hun vrouw na het huwelijk de dienst ging uitmaken. De man die samenwoonde kon zijn vrouw gewoon verlaten, maar wie officieel trouw had beloofd zat in de val.

Dat veel vrouwen zich inderdaad niet als brave ondergeschikten gedroegen is begrijpelijk als wij bedenken dat zij vaak op vrij late, gemiddeld op 25-jarige leeftijd trouwden. Zeker in de minder welgestelde kringen hadden zij dan al jaren werkervaring achter de rug, bijvoorbeeld opgedaan als dienstmeid.

Ook tijdens hun huwelijk waren deze vrouwen meestal gedwongen uit werken te gaan om het karge gezinsinkomen wat te spekken.

Stadse oorsprong

Begin achttiende eeuw verschijnt een versie van het Jan en Griet-thema op de markt die een aparte naam kreeg en in de twee daarop volgende eeuwen vaak is nagevolgd: de Jan de Wasse-prent. Nieuw is dat in de eerste afbeeldingen schoot en broek zonder slag of stoot worden uitgewisseld. Wat blijft is dat Jan wordt voorgesteld als een sul, die ondertussen alle huishoudelijke taken van zijn vrouw overneemt. Die taken

worden tot in detail afgebeeld.

Veel Jan en Griet-prenten zijn van stadse oorsprong, en dat geldt zeker voor de Jan de Wasse-versie, omdat deze prent een tegenstelling tussen huishouden en kostwerving suggerert. In de stadse burgerhuishoudingen was er in de achttiende eeuw al een strenge scheiding tussen huishouden en kostwerving. In de hoerenhuishoudingen op het platteland liepen die twee gehieden veel meer in elkaar over. De hoerin was traditioneel verantwoordelijk voor het onderhoud van de haard en het bereiden van de maaltijd, maar ze droeg ook bij aan de bedrijfsvoering. Zo beheerde ze de om het huis gelegen hoenderhof, de moestuin en het kleinvee. Het waren taken die gemakkelijk gecombineerd konden worden met de zorg voor de jonge kinderen. Gezin en bedrijf, en de taken van man en vrouw daarthin, liepen in elkaar over.

Gat en kakken

Op de eerste afbeelding van de Jan de Wasse-prent geeft de dominante zijn zegen aan het huwelijk. Op de volgende afbeeldingen doet Jan zijn naam 'de Wasse' op allerlei manieren eer aan, en vervolgens moet hij voor de kinderen zorgen. De omkering van taken gaat zelfs zover dat Jan in het kraambed gaat liggen en daarna plaats neemt in de hakermat, een mand die kind en moeder of baker bescherming houd tegen kou, tocht en vuurloed van de haard. Als het kind huult geeft Griet hem daarvan de schuld en krijgt Jan 'voor zijn gat'.

Vieze woorden
Begin negentiende eeuw verscheen de 'vernieuwde Jan de Wasse'. Vorm en inhoud van deze prent volgden het beproefde schema van de eerdere Jan de Wasse-prenten. Nieuw was echter dat er allerlei uitroepen van verontwaardiging onder de plaatjes stonden en dat woorden als 'gat' en 'kakken' vervangen waren door 'zijn behoeftे verrichten' en 'kastijnen'. Waarschijnlijk was de drukker bang dat een prent met 'vieze woorden' niet gekocht zou worden door het betere publiek. De prent markeert

Op het einde van de negentiende eeuw
werdt Jan de Wasse in de serie

Nieuwe Nederlandse kinderprenten

uitgegeven. De lering waar het om
gaat, staat in het midden groot

afgebeeld. Daaronder de plaatjes
over Jan's dwarsheden

Lammie Goedzuut is een negentiende-eeuwse Belgische centsprent. Vanwege de tweetaligheid van Brugge wordt de Nederlandse ondertiteling gevolgd door de Franse Jan de Wasse krijgt hier de verzorgende naam Lammie Goedzuut.

een verschuiving in normen en waarden in de betere kringen.

Hoewel het gewone volk de woorden 'gat' en 'kakken' ongewijfeld bleef gebruiken, kreeg de fatsoenlijke burger er behoefte aan zich van dit volk te onderscheiden door zogenoemd beschafafel taalgebruik. Dat kwam vooral tot uiting op gebied van het lichaamlijke. Als een van oorsprong net woord door Jan en Alleman werd gebruikt, zocht de hogere burger eigenlijk naar een alternatief. Zo werd 'zeiken' bij de burgerij vervangen door het uit het Frans overgenomen 'pissen' [pisset]. Toen ook dit woord gemeengoed werd, ging de burgerij 'plassen' gebruiken.

Bestaffen

In de loop van de achttiende eeuw maakte een deel van de hogere burgerij zich zorgen over het zedelijke peil van de lagere standen. Hoe werden de kinderen daar opgevoed? En werden ze wel opgevoed? Uit deze zorg kwam eind achttiende eeuw de 'Maatschappij tot Nut van het Allgemeen' voort, kortweg 'het Nut'. Het was een burgerorganisatie die de volksopvoeding wilde verbeteren. Om aan ideeën te komen schreef ze met regelmaat prijsvragen uit. De bekroonde ideeën werden op kosten van 'het Nut' uitgevoerd, en mochten het keurmerk van de organisatie voeren. Ook de vernieuwde Jan de Wasse-prent van omstreeks 1800 kreeg zo'n keurmerk. De vernieuwde Jan de Wasse-prent was

Jan verkooper van centsprenten

in artistiek opzicht veel mooier dan zijn voorgangers, maar de amusementswaarde was stukken minder. Precies dat wat kinderen zo leuk vonden - de strijd om de broek, de plaatjes over gehoorste en kinderverzorging, het bestraffen van Jan - was weggelegd.

Een andere opvallende vernieuwing aan de Jan de Wasse-prent was de vervanging van een afbeelding van het burgerlijk huwelijk door een plaatje van het burgerlijk huwelijk. Bovendien beperkte de omschrijving zich niet langer tot het huishouden, maar werd deze uitgebreid met heroëpsuitoefening en kostwinning: in het laatste plaatje jaagt Griet Jan de deer uit en neemt ze ook zijn schoenmakerij over.

Prekerig

De Jan de Wasse-prent van 'het Nut' werd ook gebruikt om kinderen en ouders ervan te overtuigen dat de opvoeding tot afzondertijke taken voor mannen en vrouwen vroeg moest beginnen. Boven de eerste prent staat dan ook: "Zal Jan de Wasscher U iets goeds en nuttigs leeren, O kind'ren merkt dan op, hoe beide Griet en Jan, In tegenstrijdigheid hier met elkaar verkeeren; Het huiswerk voegt de Vrouw, het handwerk voegt den Man." Op even prekerige toon wunt hij de acht volgende plaatjes verteld welke kinderspelen wel of niet passend zijn voor jongens en meisjes.

De prent is zo interessant omdat zij ons een kijkje gunt in de rolverdelingen van de burgerlijke pedagogen, die voor ons gevuld wel erg ouderwets zijn. Voor ons gevoel, want wij leven in een tijd waarin gelijke kansen voor jongens en meisjes wordt voorgestaan. De overheid propageert deelname van gehuwdere vrouwen aan het arbeidsproces, al doet zij dat vooral om economische redenen.

Doetje

De vroegste voorstellingen van twee echtgenoten die om de broek vechten dateren uit de vijftiende eeuw. Het zijn geen volksprenten, maar mooie en dure prenten voor een welgesteld publiek.

Toen rond 1600 de eerste volksprenten over dit onderwerp verschenen, was dit thema in de betere kringen al uit de mode. Daar stond de taakverdeling tussen man en vrouw immiddels wel vast, en een strijd om de broek was hier ondenkbaar geworden. In de meer volkse kringen echter, waar de vrouw door de omstandigheden vaak gedwongen was de broek aan te trekken, sprak het lijfelijk gevecht om de broek nog steeds aan. Op de Jan de Wasse-prenten werd de letterlijke strijd om de broek niet afgebeeld. Jan wordt op een andere manier afgeschilderd als een doetje: hij moet allerlei vernederende huishoudelijke karweitjes opknappen. Gevechten en andere uitingen van lichaamelijkheid komen alleen nog voor in verband met de kinderverzorging. Bij latere versies is ook daar een einde aan gekomen.

Beschouwd gedrag en nette taal werden de norm. Of die norm aan de werkelijkheid beantwoordde, is maar de vraag.

Ploeteren

Meer dan dertig uitgevers hadden drie eeuwen lang een of meer varianten van de Jan en Griet-prent in hun fonds. Eind vorige eeuw was de populariteit van centsprenten in Nederland tanende, in België aan het begin van deze eeuw. Dat ging samen met de toegenomen welvaart en de verbeterde druktechnieken. De mensen kochten liever een goedkoop strip- of kinderboek, dan een centsprent. De centsprent had zijn tijd gehad. Opvallend is dat niet het verdwijnen

van de centsprent ook het Jan en Griet-thema verdween. Het motief werd niet overgenomen in de nieuwe producten voor kinderen: kinderboeken, stripboeken en tijdschriften. Het Jan de Wasse-verhaal sloeg niet langer aan bij brede lagen van de bevolking.

De oorzaak was dat de burgerlijke idealen van het liefdevolle gezin, met de vader als kostwinner en de moeder als verzorster, in alle lagen van de samenleving was doorgrondt, ook in arbeiderskringen. Arbeidersvrouwen waren vaak maar al te blij dat ze niet langer huiershuis hoefden te ploeteren voor een bijdrage aan het gezinsinkomen. Vaak zonder spijt gaven ze, als ze trouwden, hun vaak onbevredigend werk op om voor het huishouden en de kinderen te gaan zorgen. Daarmee was de lering uit de Jan en Griet-prenten opgevolgd. De omkering was niet langer voorstellbaar, en dus viel er niets meer te lachen. De tijdgeest had het Jan en Griet-thema ingehaald.

John's Volkskundemuseum Antwerpen en Nederlands Openluchtmuseum

Gezagshouders in hun hemd

OP DEEL CENTSPRENTEN STAAT EEN VERHAAL WAARIN DE HULLEN ZIJN OMGEKEERD: DE DRIEDRACHM IS DE KRONIGE ONDERRECHTER, DE LIEVELING RESTAFT DE LERAAR, EN DE PROPHET IS DE BAAS IN HUIS. DE BEZIJDIGING DAARVAN WAS DIE OMKERING BELECHTELIJKE MAKER, WAARDOOR DE RESTAANTE BEZIJDIGINGSTUHL DES TE NORMALISEREN. MAAR TENSLEURE HOUTEN DE PRENTEN DE KLUK EN HEMELIK GENOEGEN. HAMMOE DE LID OM BEZIJDIGERS IN HUN HEMD TE ZIJN STAAN. DAARMEE WORDEN DE PRENTEN EEN INDIRECTE VOORDE DE ALTE RESTAANTE BEVOELING VAN VERZET TEGEN DE BESTAANDE BEZIJDIGINGSTUHL.

Dialect als moedertaal, Nederlands als goede tweede

*Pas deze eeuw begon het *Algemeen Beschaafd Nederlands* aan zijn definitieve opmars onder alle lagen van de bevolking. Toch bleven veel streektaalgebruikers hun dialect tegen de verdrukking in koesteren. De Stichting Nederlandse Dialecten doet onderzoek naar taalveranderingen in Nederland en Vlaanderen.*

Dialect leer je thuis of op straat, maar zeker niet op school. De school was - zeker vroeger - een vlijandige omgeving voor dialectsprekers. Veel onderwijzers waren geneigd de streektaal zonder meer gelijk te stellen met 'slecht Nederlands' en proberden die taal buiten de muren van hun klas te houden. De gebuktje werden voor schut gezet, en daarmee meteen mondhoofd gemaakt, want in de meeste gevallen kenden zij geen andere taal.

Sprektaal

Ook bij de radio en t.v. was dialect jarenlang taboe. Omroeppers moesten de standaardtaal gebruiken, zonder dat nog een herkenbare regionale variatie te horen was. Een van de eerste uitzonderingen op deze regel was Kees Schilperoort die op de KRO-radio als Gait Jan Kruutmoes te horen was. Na hem duurde het jaren voordat een nieuwslezeres in beeld kwam met een niet-continuüm tongval: Noraly Beyer. Als groot nadeel van dialecten wordt vaak genoemd dat het voor mensen uit een volstrekt andere omgeving onverstaanbaar is. Een gesprek van Limburgers uit Kerkrade is inderdaad nauwelijks te volgen voor een Groninger, Fries, Vlaming of inwoner van Goes. Een dialect sluit groepen in, en tegelijkertijd anderen uit. Maar in feite doet elke taal dat. Dialecten worden op de eerste plaats als spreektaal gebruikt. Het schrijven ervan is problematisch, omdat streektalen vaak klanken kennen die niet weergegeven

kunnen worden met de tekens die voor het Nederlands zijn vastgesteld. Voor bijna geen van de Vlaamse of Nederlandse dialecten zijn dergelijke tekens en regels afgesproken. Dat is een moeilijke situatie voor de dialecten, in een tijd dat schriftelijke communicatie zo belangrijk is.

Definitie

Wetenschappers onderzoeken dialecten op talloze manieren. Sommigen willen weten welke groepen in de maatschappij dialect spreken en in welke situaties ze dat doen. Anderen zijn benieuwd naar de redenen waarom iemand de ene keer dialect en de andere keer de standaardtaal gebruikt. Weer andere onderzoekers bestudieren de veranderingen van bepaalde klanken en verschijnselen, het uitscherven of oversnijden van woorden, de invloed van grote steden op dialectveranderingen in de omliggende dorpen, of betekenisverandering van bepaalde woorden. Ook zijn er onderzoekers die kijken hoe toehoorders reageren op dialectgebruik.

Wetenschappers kijken verschillend tegen dialect aan, en zijn al tientallen jaren bezig definities te ontwerpen om een antwoord te kunnen geven op de vraag 'Wat is dialect?'. In wetenschappelijke zin is het belangrijk zo'n definitie te vinden die bruikbaar is voor alle gevallen, en bevredigend voor alle soorten vragen en vragenstellers. Maar voor een alledaags begrip van dialect hoeven wij niet zo diep te graven.

HERINNERINGEN

Drente

Mijn herinneringen brengen me naar dat kleine Drentse dorp, waar ik geboren ben. Mijn jeugd en mijn liefde voor het 'Olde Laandschap' liggen daar voorgoed verankerd. Soms komt er een herinnering boven, die mij mijn jeugd doet herleven.

Doordat de schaduwen van de vliegden langer werden, merkte ik dat het al laat in de middag was. Steeds weer liet ik het dunne, gele zand tussen mijn vingers door glijden. Ik was nog altijd boos. Met een 'karrebies' vol boterhammen, appels en een blauw 'pulletje', gevuld met koude thee, was ik samen met wat andere kinderen uit het dorp naar de Anserdennen gegaan om daar bij de zandverstuiving te spelen. We waren het heideveld overgestoken en kwamen Evert, 'de scheper', tegen, die behendig zijn schaapskudde langs het moerasvennetje leidde naar het hoger gelegen heideveld. We riepen zijn naam en hij zwaaidde naar ons met zijn 'kloetschuppe'. Siem, het bruine herdershondje, rende luid keffend om de kudde heen. Het was warmer geworden. In de schaduw van een jeneverbes hadden we bij het addervennetje onze boterhammen met elkaar geruïnd en daarna opgegeten. Tevergeefs hadden we gewacht of er adders zouden opdagen om daar te zonnen. Bij Tieme, een oude man die in een klein huisje aan de rand van het afgegraven veen woonde, hadden we onze pulletjes met fris water mogen vullen. We waren eigenlijk doodsbang voor hem. Met zijn lichtblauwe ogen keek hij bijkans dwars door je heen. In het dorp deden vreemde geruchten de ronde. Hij zou de toekomst kunnen

voorspellen en met de dieren kunnen praten. Ik geloofde het allemaal.

Onrustig bewoog ik me. De stilte om me heen werd intenser. Ik voelde me niet meer op mijn gemak. Een vlaamse gaai vloog rakelings langs mijn hoofd. Haastig zocht ik mijn spulletjes bij elkaar. Ik holde het bospad af. Ik kreeg spijt dat ik niet met de andere kinderen mee terug was gegaan. Waarom was ik toch zo koppig geweest. We hadden's morgens afgesproken, dat we tegen 'tweedonker' een kampvuur zouden maken, maar op het laatst had iedereen het af laten weten. Ik vond het laf en gemeen en had gezegd, dat ik wel alleen achterbleef. Ze waren zonder mij vertrokken. Spiedend keek ik om me heen. Diep in mijn hart hoopte ik, dat ze er nog zouden zijn. Ik besloot Evert, 'de scheper', op te zoeken. Ik kon dan samen met hem naar het dorp teruggaan. Bij het moerasvennetje aangekomen zag ik dat Evert er niet meer was. De zon was inmiddels ondergegaan. In het donkere water van het vennetje weerspiegelden zich de pluimen van het wollegras. Een zachte avondbries deed de wollige, witte pluizen zachtjes heen en weer bewegen. Voorzichtig plukte ik er wat van, terwijl ik er aan moest denken, dat sommige mensen beweerden, dat het zieljes van bedrogen en verdronken meisjes waren.

Overzichtskaart van de Nederlandse dialecten uit het begin van de twintigste eeuw.

Volk

De antwoorden op een vraag uit de grote dialectenquête uit 1994, uitgevoerd door de Stichting Nederlandse Dialecten, kunnen ons helpen bij het omschrijven van het begrip dialect. De bewuste vraag luidde als volgt: "Als u in één woord moet karakteriseren wat uw dialect is, doet, dan is dat ...". Er kwamen meer dan 10.000 antwoorden op deze vraag. Een krantekop uit het Eindhovens Dagblad satte dit amazgaam aan reacties vervolgens samen onder de kop: "Dialect is de taal van het volk".

Toch is ook dit geen onproblematische definitie, omdat nu het vage begrip 'volk' intern opduikt. Etymologen ontschrijven dat wel als "stam, bewoners van een staat". Maar voor ons gevuld komt de taal van alle bewoners van een staat niet in aanmerking voor de term dialect, en het woord 'stam' gebruiken we al helemaal niet meer. We spreken liever van gemeenschappen en regio's, omdat 'volk' een oprechtige bijnaam heeft gekregen. We zullen dit door etymologen uitgezette spoor van volk niet verder uitdiepen, maar slechts enthousiast dat er gemeenschappen zijn met een eigen taal.

Donkere zuiden

Maar ook zonder wetenschappelijk verantwoorde definitie weten we dat honderd jaar geleden elk dorp een eigen dialect had dat in woortgebruik of uitspraak verschildde van het dialect van andere dorpen. Of die verschillen nog groot of klein waren, zo bestonden en konden coöntbestaan zolang de mensen hoofdzakelijk binnen hun eigen gemeenschap verkeerden. Hoofdzakelijk, want natuurlijk waren er wel contacten met andere dorpen in de buurt. Contacten in de vorm van bezoek aan familie, kermissen, markten, en in katholieke streken deelname aan processies. Maar die contacten waren kortdurend en leidden in taalkundig opzicht geen blijvende aangespanningen op. En uistregel hield hoe minder contact met naburige dorpen, des te groter het taal-, danwel dialectverschil.

In de laatste decennia van de twintigste eeuw is ook die gewone man wat meer 'wereldburger' geworden. Via radio, tv, video, telefoon en elektronische speeltjes, kreeg hij te maken met andere talen. Op school wordt de standaardtaal gesproken en geleerd, op straat worden allerlei talen gebruikt en thuis wordt meer en meer Nederlands gesproken en gehoord. Het oude dialect als een door de eeuwen heen gegroeide voertaal heeft dus concurrentie gekregen. Concurrentie in de vorm van de standaardtaal, het Nederlands, en zelfs in de vorm van andere talen en combinaties ervan.

A. Domm

Ik hoorde de torenklok achter mij slaan. Opeens werd ik bang. De heide was zo groot. Het dorp zo ver weg. Het leek wel of de serene rust had plaats gemaakt voor een mysterieuze dreiging. Angstig keek ik om me heen.

Daar kwamen ze...de witte wieven. Ze stegen op uit het moeras en dreven in lange nevelslierten de heide over naar mij toe. Ik begon te rennen...te rennen... ik voelde hun kramme ademhaling in mijn nek. Ze lachten... ze vleiden... die witte wieven. Zuchtend fluisterden ze mijn naam. Ik kreeg hevige steken in mijn zij, mijn ademhaling maakte piepende geluiden. Het was te laat! Ze zouden me meenemen en me de heide overdragen om me in het moerasvennetje te gooien, waar ook de andere zieltjes stonden. Ik had die witte veenpluimen nooit moeten plukken. Met een kreet wierp ik de lange pluimen weg.

Opeens ontdekte ik de armoedige hut van Tieme. Zonder me te bedenken vloog ik naar binnen. Tieme zat aan tafel brood met schinke te eten. Zijn malende kaken gaven hem iets duivelachtigs, maar mijn angst voor de witte wieven was groter. Hij zei niets, stond op en schoof de gordel op de deur. "Witte wieven, witte wieven", stamelde ik. "Niet bang wezen", zei hij, "ze hint al veelbij". Zwiggend schonk hij een kom geitenmelk voor me in en schoof me een hoemp brood met schinke toe. Nooit heeft brood me zo heerlijk gesmaakt als die avond bij Tieme. Bang was ik niet meer. Later op de avond bracht hij me op de fiets terug.

Voor mijn huis zette hij me af, maar ging zelf niet mee naar binnen. Thuis was alles in rep en roer. Ze zouden net een zockactie naar mij beginnen. Mijn moeder hield van blijdschap, toen ze me zag. Kuste en knuffelde me. Wie zal ooit de beroerselen van een Drents moederhart kunnen begrijpen, want even later gaf ze me een stevig pak voor mijn broek. Ik onderging het gelaten.

"Je moet niet altijd zo eigenwijs wezen", zei ze, "wat heb je toch in 't haor?" Nog wat onttaant keek ik haar aan. "Het leek wel spintag", zei ze. Ik voelde de angst

weer opkomen, maar zei niets. Niemand zou me immers geloven, wanneer ik zou vertellen, dat het een stukje nevelsliert was, waar de gewaden van de witte wieven van gemaakt waren.

Een paar jaar geleden ben ik nog eens teruggegaan. Tieme is al lang overleden. Het huisje hangt scheefgezakt tegen een berkenboom aan. Het moerasvennetje ligt toerloos in de avondschemer. De witte pluimen van het wollegras geven er iets vredigs aan. De ervaring uit mijn jeugd, die ik als achtjarig meisje heb opgedaan, heeft me geleerd om ze rustig te laten staan, want de legende vertelt dat in maanlichtnachten de witte wieven samen met de zieltjes over de heide dansen.

Lily Magriet, Drente

Protestliedje

BUHET LEZEN VAN UW ARTIKEL
'PROTESTERIES' IN ALLEDAAGSE DINGEN
3 [1994], SCHOUWT EEN LIEDELIET
BIRNEN DIT WIL ALS KINDEREN IN DE
ZOMER VAN 1945 TE Utrecht ZONGEN:

"PAPA KWAM UUT DUITSLAND
HILDE AAN DE DEUR
LENIE DIE DEUR OPEN
KREEF FER HOUD BLAAR
PAPA VRDÉ WAAR IS MAMA
MAMA LIJD OP BED
MIT TWEI CANADEZIN
HEFT JE DE GROOTSTE PRET
VOOR EEN STUKJE CHOCOLATE
EN EEN BLUE CORNED
GAAT JE MET DIE KERELS
DE HELL DAD NAAR BED
MEER MAARDEN LATEN
KWAM DE KLEINE GUY
IN MEI PIETERDORP
CHOCOLATE HF 'N SAUW!"

[OP DE WIS VAN PISTOL PACKIN' MAMA,
LAYS THE PISTOL DOWN, GEZONGEN DOOR
THE ANDREW SISTERS]

P. Koenhof, #7 juitt. Hasselt

Vraatzucht is van alle tijden

In onze tijd van overvloed speelt eten en drinken een belangrijke rol. De keerzijde hiervan is dat een flink aantal mensen aan overgewicht leidt. Vraatzucht is echter niet alleen iets van onze tijd. Altijd al waren er smulpanen die te veel aten en zich niet bekommerden om hun lijn of gezondheid.

Fredrik R. de Groot (1712-1782), met zijn zoon Hendrik, prins van Pruisen (1726-1780) en zijn neef Amadeus Willem II, koning van Pruisen (1744-1786). Miniature uit circa 1770. Foto T. de Groot

Niet alleen gewone stervelingen hadden last van vraatzucht, ook de grooten die aan de blikken in dit opzicht maar gewone mensen te zijn en hadden zo hun vreetbuiken. De culinaire uitgattingen van de Romeinse veldheer Lucius Licinius Lucullus (circa 117 tot 57 voor Christus) bijvoorbeeld waren zo berecht dat wij nu nog steeds spreken van een Lucullische maaltijd als deze zeer overdaadig is.

Lucullus was als militair zo rijk geworden dat hij zich een overdaadige levensstijl gemakkelijk kon permitteren. Elk dag liet hij zijn eettafel met purperen kleden dekken en werden de meest verfijnde delicatessen aangedragen. Daarbij werden liters wijn gedronken uit met edelstenen versierde bekers, terwijl talrijke muzikanten en dansers de gasten vermaakten.

Vraatzucht

Karel V (1500-1558) was iemand uit onze vaderlandse geschiedenis, die ook

al van een onbedringbare eetlust was beroemd. Deze zoon van Philips de Schone en de Spaanse erfgename Johanna de Waanzinnige aanvaardde in 1516 de kronen over Spanje, Napels, Sicilië en de Bourgondische Nederlanden. Jaren later volgde hij zijn grootvader Maximiliaan I op, als heer van de Oostenrijkse erflanden en als Duitse keizer. Karel V kon aan tafel geen gang overslaan. Hij nam van iedere spijs die hem werd aangeboden en van lekkere hapjes al bij reusachtige hoeveelheden. Zelfs degene die vaak met hem aan tafel zaten bleven zich verbaasen: "Als aan één maaltijd bijvoorbied vleessoep, gebraad lamshout, gebraad kaas en kippen op tafel kwam, bediende hij zich overal rijkelijk van en nog reusachtiger waren de hoeveelheden, die hij erbij dronk", berichtte ooit een van Karel's dienaren.

Tevergeefs maanden de dokters Karel tot matiging. Zij zagen in zijn vraatzucht de

oorzaak van diens zware jichtaanvallen. Vanaf zijn dertigste leed de koning al aan jicht, en met het jaar werd de ziekte erger. Steeds veelvuldiger en heftiger kwamen de pijnlijke aanvallen terug. Weldra kon hij niet meer paardrijden en liep hij moeizijk. Toen hij achtenveertig was gaven de dokters hem nog achttien maanden. Maar zelfs toen was hij niet bereid het door hen aanbevolen dieet in acht te nemen.

Uiteindelijk stierf Karel op achtenvijftigjarige leeftijd in een klooster. Zijn vreeszucht was overigens een familietrek. Twee van zijn verwanten, zijn overgrootvader Frederik III en zijn neef Maximiliaan II, allen even mateloos als hij en men zegt dat zij daardoor hun eindelijker aanziendelijk versneld hebben.

Buikomvang

Een andere familie van grote eters vinden wij in het achttiende-eeuwse Pruisen. Frederik Wilhelm van Pruisen en zijn zoon Frederik de Grote vielen hier op door hun enorme eetlust. De eerste was vooral verzot op schapevlees

*Het betoverende broest, aankondiging van de overlijden
Graaf Friedrich Händel. Foto F. de Groot*

met kool. Daarnaast verorberde hij moeteloos in één keer een dozijn truffels of oesters. Daarbij dronk hij 's avonds vele literen Ducksteiner bier tijdens zijn besoende tabakscolleges. Dat waren avondelijke samenkomsten van de koning met zijn vrienden, ministers en staafheren, waarbij de heren onder het genot van veel tabak een triviale conversatie voerden. Ondanks lange ritten op zijn paard en talloze zweetkuren werd Frederik Wilhelm alleen maar dikker en dikker. Tenslotte woog de kleine man maar liefst 125 kilo. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij tijdens een danspartij op het carnaval in Dresden uit zijn uniform knapte. Snel moest men de dikker met een buikomvang van anderhalve meter in een deken hullen totdat een nieuw pak werd aangereikt.

Ossetong

De zoon deed niet voor de vader onder. Frederik de Grote verklaarde tegenover zijn arts dat hij zeer maig was met voedsel en alleen al om zich een beetje te sterken. Toen diezelfde arts echter bij hem at bleek de waarheid toch iets anders. Frederik begon met scherp gekraide bouillon en grote eetlepels soep. Daarna nam hij een groot stuk in brandewijn afgekookt rundvlees. Vervolgens verorberde hij een grote hoeveelheid van een gerecht, voor de helft bestaand uit Turkse tarwe en voor de andere helft uit Parmezaanse kaas. Om het extra pittig te maken, gebruikte hij in hoter gebraden knoflooksap. De maaltijd werd besloten met een groot bord vol palingpastei. Met zulke eetgewoonten was het geen wonder dat Frederik al vroeg aan chronische maagpijnen leed. Maar ja, hij hield nu eenmaal van scherpe gerechten. Zo dronk hij 's morgens zeven tot acht koppen sterke koffie die hij met peper en mosterd scherper maakte. Aan de waarschuwingen van zijn artsen had hij een broertje dood. Toen een arts hem zijn geliefde Parmezaanse kaas verbod, liet hij hem zijn huis uitvoeren. Enkele dagen voor zijn dood at hij nog een rijgelingen menu met onder meer soep, rundvlees, koteletten, zalm, ossetong, groene erwten, haringen en augurken.

Moddervette armen

Niet alleen onder de hoogwaardigheidsbekleders vinden wij grote smulpaten. Ook in de wereld van kunst en cultuur komen wij ze tegen. De vraatzucht van de componist Georg Friedrich Händel (1685-1759) was algemeen bekend. Een karikatuur uit 1754 toont de in Engeland levende Händel met een varkenssnuit en moddervette armen en benen, gezeten op een wijvat voor een orgel en omringd door drankflessen, kippen en varkenspoten. Een van zijn biografen schrijft dat hij grote hoeveelheden voedsel en drank nodig had om te kunnen componeren.

Ook de Franse dichter Gustave Flaubert hield van eten. Hij stortte zich altijd met zo'n verlangen op de maaltijd, dat zijn vrienden uit schaamtegevoel alleen met hem in een apart vertrek van de herberg wilden eten. Want Flaubert trok niet alleen zijn jas uit, maar knoopte ook zijn hemd open, deed zijn manchetten af en trok zijn schoenen uit. Die kledingstukken hinderten hem alleen maar bij het eten.

Hartinfact

Voor de Duitse componist Max Reger (1873-1916) was eten, net als voor Flaubert en Händel, de enige manier om te ontspannen. Regers vrouw stuurde hem er altijd 's middags op uit om te gaan wandelen. Hij liep dan regelrecht naar een restaurant om daar vervolgens een stuk of dertig worstjes te eten. Vervolgens zorgde hij op tijd terug te zijn voor het avondeten, waar hij zich te goed deed aan de opgediende gerechten. Deze levenswijze kwam hem echter duur te staan. Op drieënveertigjarige leeftijd stierf hij in een hotelkamer, nadat hij tevoren met vrienden weer eens flink had getafeld. Een hartinfact was waarschijnlijk de doodsoorzaak.

Deze vreetverhalen van de groten der aarde laten zien dat ook zij hun alledaagse problemen en tekortkomingen hadden. Het maakt deze machtige mensen er alleen maar gewoner door.

Göte Boxt

SPREEKWOORD

w a a r w o o r d ?

In spreekwoorden en zegswijzen legden onze voorouders hun levenservaring en opvattingen vast. Ze waarschuwden ons niet met onze nicht te trouwen, dat volle maan mensen gek maakt, en dat we geen bier met wijn moeten combineren. Maar worden we met deze huis-, tuin- en keukenwijseden niet voor de gek gehouden? De rubriek 'spreekwoord, waar woord?' onderzoekt het waarheidsgehalte van een spreekwoord of zegswijze.

Met de oude zegswijze 'Mijd de eik en zoek de beuk' wordt aangegeven dat eikebomen bij onweer de bliksem aantrekken. Volgens dit volksgeloof kun je bij een onweersbui daarom beter onder een andere boom dan een eikeboom schuilen. Ook het volgende rijmpje maakt duidelijk dat het wat uitmaakt onder welk boomsoort je bij onweer schuilt:

*Onder peppels, onder eiken
moet je niet voor bliksem wijken;
maar bij beuken en bij berken
zul je nooit een bliksem merken.*

Begin deze eeuw kwam er zelfs wetenschappelijke bijval voor deze volkswijsheid. D. van Gulik, leraar aan de hogeschool te Wageningen, schreef in 1908 in zijn boekje *Onweders en onweersverschijnselen*: "Bij een onderzoek in Lippe-Detmold bleek dat de populier en de eik vaak en de beuk vrij zelden door de bliksem wordt getroffen."

Modern wetenschappelijk onderzoek wijst echter uit dat de kans op bliksem-inslag voor alle boomsoorten even groot is. Wel verschilt de uitwerking nogal per soort. Op bomen met een gladde schors, zoals de beuk en de berk hebben, vormt de regen ononderbroken waterstroomjes. Via deze stroomjes wordt de

bliksem naar de bodem afgevoerd, waardoor deze boomsoorten over een soort aardlekschakelaar, een bliksem-aflieder beschikken. Op ruwe bast-bomen als de eik kunnen zich geen stroomjes vormen. De bliksem wordt niet afgevoerd, en dringt de boom binnen, waardoor een geweldige hitteontwikkeling optreedt, die het vocht in het hout doet verdampen en waardoor de boom uiteenspat. Een eik die door de bliksem wordt getroffen loopt dan ook gegarandeerd schade op, terwijl aan een getroffen berk of beuk vaak niets te zien valt. Hierdoor ontstond vroeger de indruk dat de laaste boomsoorten niet of nauwelijks door de bliksem werden getroffen. Het volksgeloof had hiervoor een religieuze verklaring. De beuk is een heilig boom, en daardoor veilig, omdat Christus' kruis van beukehout zou zijn gemaakt.

Wie door de bliksem wordt getroffen hoeft dat niet altijd met de dood te bekopen. Veel mensen kunnen nog gereed worden met hartmassage of mond-opmond-beademing. Toch blijft voorzichtigheid geboden. In juni 1975 werden bij een bliksemontladings in Berlijn 16 personen licht tot zwaar gewond. Zij schuilden onder een boom, die door de bliksem werd getroffen en als gevolg daarvan gedeeltelijk versplinterde.

De veiligste plaats om voor de bliksem te schuilen is en blijft binnenshuis, in de woning, een schuur of schuilhut. Blijf dan wel uit de buurt van shopcontacten en schoorstenen, want hierdoor komt de bliksem vaak het huis binnen. Wie in het open veld door onweer wordt overvallen, kan het beste, ondanks de

Wat moet je doen als je in het open veld door onweer wordt overvallen: onder een boom gaan staan of plat op de grond gaan liggen?

Foto: Henk Baudewijn

P RECEP T

paling pastei

Frederik de Grote was dol op palingpasta. Ook in Nederland en Vlaanderen vond men het in de vorige eeuw erg lekker. Ik heb het recept verschillende keren bij oude mensen opgetekend, maar de pasta wordt ook beschreven in het 'Nationaal Kookboek, samengesteld door Nederlandsche vrouwen' uit 1893.

U kunt met dit historische recept uw gasten verrassen.

BENODIGDHEDEN:

- 1 paling van 3/4 kilo
- 1/2 kilo snoek, of karper of baars
- 100 gram brood
- 150 gram boter
- 7 eirolsiers
- 2 gehakte uiën
- 2 eetlepels peterselie
- cognac
- madeira
- pasteidheet

Neem een pastaform en bekled dit met pasteidheet (eventueel te vervangen door kant-en-klare diervriesbladerdeeg). Hierop gaat een laag visvulsel, een laag paling, een laag visvulsel en een laag paling. De pasta goed afsluiten met een laag pasteidheet. Bestrijk de deksel met eirolsier opgeklopt met water.

De pasta moet ongeveer 1 1/2 tot 2 uur in een warme oven staan, waarbij de pasta deksel niet te bruin mag worden (eventueel bedekken).

Als de pasta gaar is, kan men de pasta openen en er wat lepels jus, aangelengd met madeira, over gieten. Warm opdienen.

Isolde Struwe

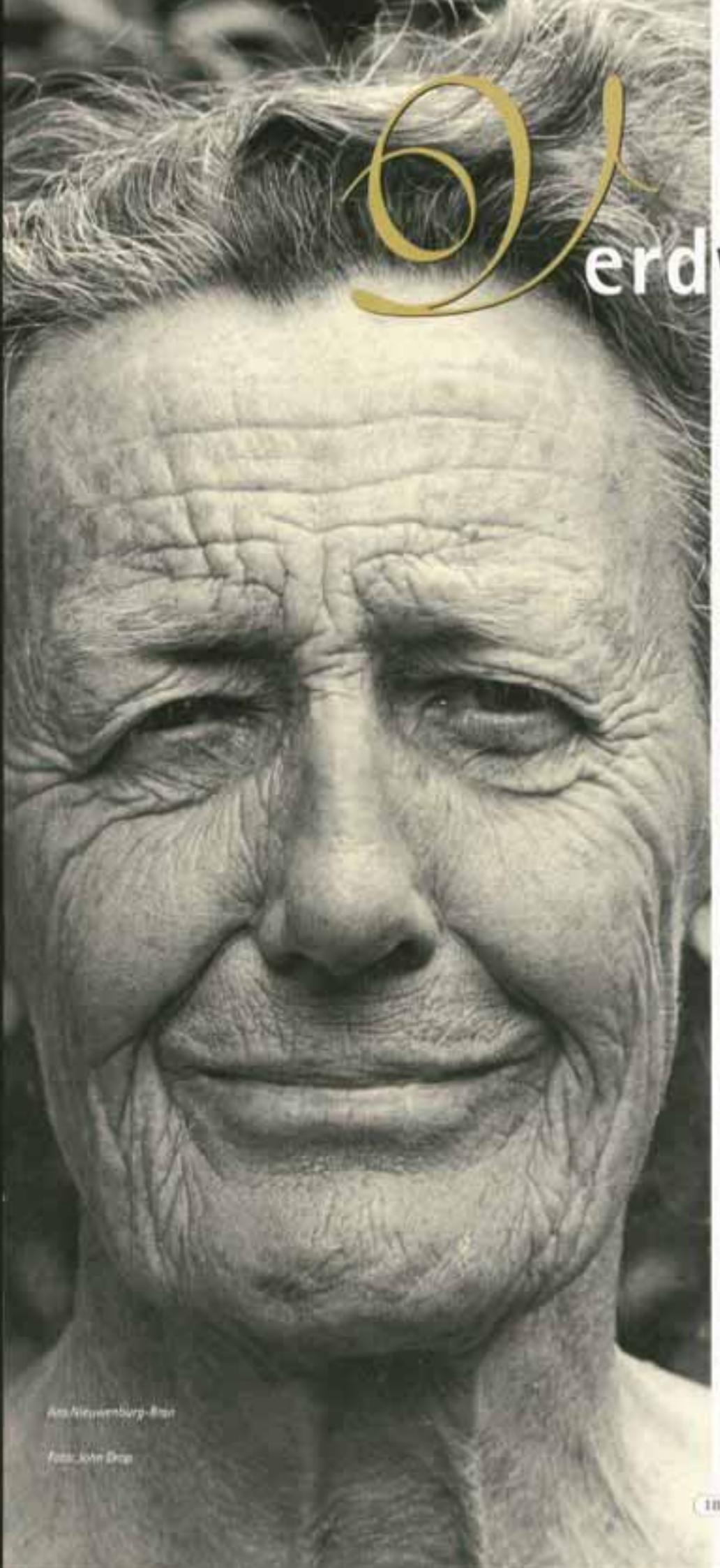

Frederik II, de Grote, koning van Pruisen (1712-1786)

te paard. Miniaturen van Daniel Chodowiecki.

Foto: F. de Groot, Zwolle

Neem een dikke paling, maak hem schoon en snijd hem in stukken van een halve vinger lang. Snij hem overlangs in tweeën en neem de graat er uit. Zout de paling en giet er een scheutje cognac over. Daarna een paar uur laten staan. Voordat de paling in de pastaform gaat, moet hij even worden aangebraden. Neem de snoek, karper of baars en ontdoe de vis van zijn graat. Kook de vis voor. Maak een vulling door 100 gram oudhakken witbrood zonder kurk in water te weken (niet te nat!). Voeg hierbij de boter, eirolsiers, gehakte uiën en fijngemakke peterselie. Zout naar smaak. Meng hier de snoek, karper of baars door. Doe het in een pannekoekje en zet het op het vuur. Roer net zolang tot het vulsel van de bodem loslaat.

Verdwijnende volkskunst

Op zoek naar het 'benen tijdperk'

Bot was eeuwenlang het materiaal om knopen,

broches, dobbelstenen of mesheften van te maken.

De uitvinding van de plastics maakte daar een eind aan.

De kennis over verwerking en toepassing van bot ging daardoor bijna geheel verloren.

Volkskunstenares Ans Nieuwenburg ploeterde 25 jaar om die kennis weer te verzamelen.

Martin Jansen

Sprekende ogen. Zo de helle schoen werd de moed voor het dobbelgeld gevonden. De schoenen zijn versierd met stukjes bot in de ziel van de hoge schoen zijn kleine herten dobbelsteentjes te zien.

Door een been met een militaire voorstelling. Links is de verslagen officier afgebeeld, gekleed voor een man met een palmtak, een symbool van de overwinning. Op de mond zijn kniebreken houden te zien die schalen verslinden.

voorstellingen of taferelen uit het horenleven.

Soepbotten, hoorn en gewei waren eeuwenlang belangrijke grondstoffen waarvan allerlei onmisbare gebruiksvoorwerpen en sieraden werden gemaakt. Archeologen vonden bij opgravingen naalden en harpoenpunten van duizenden jaren oud. Bij opgravingen uit jongere tijden vonden ze hikkels, dobbelstenen en schaakstukken van bot terug.

Beenbewerkers waren dan ook eeuwenlang belangrijke ambachtslieden. De knopenmaker was er een van. "Beenesknopen, waschecht en roestvrij", luidde deze eeuw nog de reclameleus voor jaeger en katoenen herenondergoed met dertig kleine knopen. Ook de draaier van paternosterkralen gebruikte been als grondstof. Weer andere ambachtslieden maakten speelschijfjes, dobbelstenen en kammen van been.

Tandartsboor

Maar naast een ambacht was beenbewerken ook een aardige vorm van vrijtijdsbesteding. Alleen voor mannen wel te verstaan, want vrouwen hadden bijna geen vrije tijd, omdat er in hun huishouden altijd wel wat te doen was. Mannen daarentegen hadden in de winter op het land maar weinig activiteiten. Door het snijden van mesheften, knopen voor wandelstocken, en pijpeluizers uit been probeerden ze de tijd op een aardige, en zinvolle manier te doden.

De mannen versierden hun kunstnijverheidsvoorwerpen vaak met geometrische lijnen, of eenvoudige voorstellingen als een varken, een hondje, of een hoenderij. Voor hun vrouwen of vriendinnen maakten ze naaidozen, speelgoed, en naaldenkokers, versierd met bijbelse

Er was één vrouw die wel degelijk met been werkte en er zelfs vrij bekend door werd. Het was Jet van Gool uit Friesland. Eind negentiende eeuw verkeerde zij regelmatig in een psychiatrische inrichting, waar ze de tijd doorbracht met het maken van benen gebruiksvoorwerpen en smulsterijtjes. Daarvoor gebruikte ze een apparaat dat door merg en been ging: een oude tandartsboor, die ze van haar broer, die tandarts was, had gekregen.

Liefjes

Een even bekende beenbewerker uit ongeveer dezelfde tijd was Jan Windt uit West-Friesland. Hij diende als zoodra bij de paus en verloor daar in Italië bij schermutselingen enkele vingers. Desondanks raakte hij bekend als de maker van de prachtigste schaakstukken en religieuze voorwerpen van been. Jan Windt en Jet van Gool behoren tot de weinige beenbewerkers die we bij naam kennen. Anderen waren naamloze volkskunstenaars.

Tot die laatste groep behoorden ook de duizenden Belgische vluchtelingen en gemobiliseerde Nederlandse soldaten die gedurende de eerste wereldoorlog kilo's been hebben verwerkt. Beide groepen verveelden zich tijdens die oorlogsjaren, iets wat de kamp- en legerleiding probeerde te bestrijden met cursussen botbewerken. De Belgische vluchtelingen mochten hun produkten verkopen en verdienenden zo een aardig zakcentje. Voor hun Nederlandse liefjes maakten ze broches met bijvoorbeeld daarin gegraveerd: 'Genda 1916'. De voorwerpen gemaakt door gemobiliseerde militairen, waren in 1917 in Rotterdam te zien op een speciale expositie.

Schroefdraad

Tijdens de eerste helft van onze eeuw veranderde de productie van benen voorwerpen sterk: niet langer waren de producten het werk van de ambachtsman, maar ze werden nu machinaal gefabriceerd. Met behulp van machine-draaibanken werden haak- en breipennen, schaakstukken, eier- en mostendlepeltjes, domino- en dobbelstenen gemaakt. Er kon nu zelfs Schroefdraad in been getapt worden. Veel van deze gebruiksvoorwerpen werden met behulp van machines vervaardigd.

Het benen tijdperk kwam in onze eeuw geheel aan zijn eind door het gebruik van kunststoffen. Celluloid, een verbinding van kamfer met cellulosenitraat, was al in 1870 uitgevonden, en vanaf de jaren dertig kwamen daar allerlei andere kunststoffen bij. Ze waren goedkoop, niet aan bederf onderhevig en er konden allerlei kleurstoffen aan toegevoegd worden. Groot voordeel was ook dat de nieuwe materialen voorwerpen van elke vorm en afmeting toestonden.

Luijenvanger

IN DE NEDERLANDSE VLUCHTELINGENKAM- PEN EN KAZERNES WAS HET TUDEN DE GROTE WERELDOORLOG MET DE RIJMEN NIET BEST BESTAAT. MENSEN LEVERDEN ZICH PERMANENTE STRIJD TEGEN OPPERMAATSCHAPPELijke KLOUTEREN, LODEREN EN VUSSEN. EEN BELANGRIKE TROEF IN DIE STRIJD WAREN HULLE KUNSTWERKEN VAN BEEN. ZE REVATEN VAN BINNEN MET HOUTEN OF GLIERDRENKELEN WAAR DE HOUTSCHIJFEN EN VLOEDEN OP AFWANDELLEN. DE MEESTEREN KNOOPEN DOOR DE SMALTE ILLEG-GEN IN HET KLOUTEREN NAAR BINNEN EN ZOEGEN ZICH DAAR VOLWAARDIG IN. DE WERDEN DAT ZE NIET MEER NAAR BINNEN KUNDEN KNOOPEN. TOEVENDEN HOODEEN DAN 'S AVONDS HET KLOUTEREN MET ONGEDEURTE EN AL IN HET HAARVUUR.

Dog met halsband, bladzijde, stempel en spijkertjes

Decoraties die een smid aan zijn horlogeketting heeft gedragen. De benen voorwerpen zijn gesneden vier centimeter groot.

Friezen en Groningers

Natuurlijk stelden haar eerste pogingen om bot te bewerken niets voor: het oppervlak van de voorwerpjes bleef te ruw, de figuren werden maar niet mooi, en regelmatig knalde een voorwerpje kapot in haar bakschoef. Toch was ze vanaf deze eerste gebrekige pogingen verknapt aan het materiaal. Een tijdlang probeerde ze van alles uit, totdat dat ging vervalen; alleen aan haar werkbank miste ze het contact met anderen. Daarom besloot ze cursussen botbewerking te gaan geven. Van die cursisten leerde ze heel veel, want de cursisten vroegen meer dan ze zelf wist. Avond aan avond zat ze thuis van alles uit te proberen, om haar leerlingen de volgende dag antwoord te kunnen geven.

Door veel proberen, kijken naar museumstukken en door de vragen van haar cursisten, werd ze steeds wijzer. Wijs genoeg om haar ervaring in het hockje *Bleesbewerkers* (De Bilt 1984) vast te durven leggen. Daarnaast begon ze lezingen en demonstraties in musea geven. En ook daar werd ze weer wijzer van. Zo viel het haar op dat vooral Friezen en Groningers nog verhalen konden vertellen over oude familiedelen die aan botbewerken deden. Ans' sterke vermoeden is dan ook dat botbewerken als volkskunst in deze twee Nederlandse provincies het langst is blijven voortbestaan.

Messtift van been met ingehouten opschrift: 'Alle dagen nieuwe pijsen'

Dierlijke grondstoffen

Er bestaan althans aan het verbluste materiaal die ook vele bekend gezichtjes als grondstof voor het maken van benen en gebruiksvoorwerpen. Beenderen is het lichaam van dieren van land en zee.

HET LICHAMEN VAN DIEREN IS HET MEEST GEBRUIKELIJKE MATERIAAL VOOR HET MAKEN VAN BEENEN. HET IS EEN VASTE EN DURE MATERIAAL. MELDCHEN KLEEDEN EN SANDER VAN ZILVEREN EN ROODZILVER HEBBEN VERWERKT TOT INHOUT PIANOLEDEN OF BLOKATRAILLER. DE GEWICHTEN VAN ELANDEN, HERTEN EN REINDEEREN Vallen DUSNAAL PER JAAR AF EN LEVEREN DE VINDEN HIER IN EEN REMARKABELE BEERDAFHOUT BASISMATERIAAL OP. Net als been is ook herten slachtafval. Het heeft een duidelijke structuur en bereikt hier een zorgvuldigheid dat niet meer te vinden is. Anders dan herten vallen herten niet zo makkelijk af. Bij het slachtafval moet worden gezien op herten leeftijd afgegraven. Onder de herten van paarden, herten en reeën blijkt dat de herten, maar dan niet een veel vaster structuur dan die van hooftrekkers.

Meesterwerk

Haar meest complexe opdracht tot nu toe was het maken van een replica van een reliekwickelstuk uit de Sint Andreaskerk in Keulen, ten behoeve van een reizende tentoonstelling over beenbewerken, zo'n zeven jaar geleden. Ans Nieuwenburg: "Ik nam de opdracht direct aan, maar toen die man de deur uit was vroeg ik me af waar ik in hemelsnaam aan begonnen was. Ik had zoets nog nooit gemaakt." Het zou dan ook haar meesterproef worden.

Maandenlang werkte ze aan het kistje van rechte plaatjes been van een millimeter dik. "Toen ik die plaatjes uit het schouderblad van een rund had gesneden, trokken ze binnen een half uur krom. Ik heb dat op een andere manier opgelost, maar dat hele kistje hangt van dit soort tegenvallers aan elkaar." Eindelijk, een maand voor de opening van de tentoonstelling was het klaar. Nu kon ze het gaan testen. Het verdween in de koelkast, stond in de zon, en verbleef in het vocht en bleek overal tegen te kunnen. Ans durfde het nu niet een genot hart de musea langs te sturen.

Haar naam als botbewerkster was daarmee gevestigd. Vorig jaar werd ze dan ook door het prehistorisch dorp Archeon in Alphen aan den Rijn

Appelboon van een schapenbot

Nep of ivoor?

In 1870 werd het kunststof celluloid ontdekt. Veel voorwerpen die normaal van hout waren gemaakt, werden nu van deze "nepstof" geproduceerd. En bestaat een belangrijke verschil in kwaliteit? Dat gaat de vraag - na verkeerde toetreding - dat schrijverheide dus het betrouwbaarste voorwerp, waarin u kan bijten, dan heeft u een voorwerp van celluloid in handen. Ruim u niet uit, want dat is het voorwerp van echt hout.

Pijpstaaf
van een pijp
schuur
staaf

Benen doos met een voorstelling van de gevleugelde

Sint-Joris met de verslagen draak onder zijn voeten

gevraagd veertig benen voorwerpen voor dit museum te maken. Ze sneed een compleet schaakspel van hertegelei en een aantal benen kammen. Dat laatste deed ze met enige tegenzin, want kammen werden vroeger vrijwel uitsluitend van ivoor gemaakt. Been was immers veel te broos.

Voorwerpen:
Stichting Museum de Wieger in Beusichem
Foto's: Pieter Nijhuis

maakbaar, voorstand hier dat dat optrekt in de hulp en in een begeerte dat later van deelneemt onder de roet. Hoe groot is een ziel die nu is? Tijdelijk kan een dode een vaste positie hebben, maar tegen het uiterste op zijn ogenblik. Een uitgever staat niet in de menschijf, terwijl niet voor kennet elke ziel een duidige, maar heel willekeurige functie voor een enkel gebouw heeft te houden. Daarop moet: "Die is erg, deze mensen zijn een kirkakademie van een kirkakunst".

741 of 828

De verschillende stappen die de trajectvolg- en behandelingsperiode hebben kunnen zijn: *de positieve oefeningen*, *de analyse*, *de actie* en *de feedback*. Hierin kan de therapeut zijn op de rol van coach, mentor of psychotherapeut. Hiervoor is tevens een aantal voorbeelden gegeven.

Het enkelspel dat ik heb gespeeld was een heel goed en vrolijk spelletje. Kort daarom niet meer spelen dan een paar keer omdat ik er niet meer aan toe kan. Het was al verschillend van de andere twee. De dag na de wedstrijd schaamde ik mij heel erg omdat ik niet meer kon spelen.

Altex kan goedkoper

AFBIDEN GEBEURT IN TURKEZI FRANK IN
VRIJ, MAAR HIER SCHAMEN WE ONS DAAR-
VOOR. ZONDER WAT ALLES IS TENSLOTTE
DUSSENHANDELKAAR. NIET ALLEEN UW AAN-
SCHAF OP DE ROMMELMARKT, MAAR DOG
HIJ IN EEN LAGE WEGGEDRUKKEL. HOE PAAT
U DAT AAN? ZOOG ALLERFIRST HAT U DE
EIGENAAR VAN DE ZAAK VOOR U HEFT,
WANT PERSONEEL HEFT MEESTAL HEIN
DUSSENHANDELINGSRUIMTE. MAAR CONTACT
MET DEZE MAN OF VROUW EN SCHAT
ZIJN/HAAR KARAKTER IN. LAAT U NIET IN
POSIËF EN NIET TE NEGATIEF UIT OVER
HET PRODUKT. LAAT DE FEDERPRENT ALL
ERSTE EEN PRIJS NOEMEN, GEEF DAARNA
HIS ARGUMENTEN WAAROM HET VOOR
MINDER MOET, EN DOG VERVOLGEN EEN
GELEERD. DE KANS IS GROOT DAT U ERIN
SLAAT TRENUTS OP UW AANSCHAF TE BE-
SPAREN. HOU HET ECHTER WEL DISCREET;
HEIN WINKELKEF VINDT HET GEEN ALT
DUSSEN AAN HOMEN DAT NU KORTING GEEFT.

decrease emotional burden and increase family functioning, trust, confidence, and hope for patients. Many cultural differences will have to be acknowledged when it is felt that medical knowledge is insufficient to make meaningful health recommendations. That is why it is important

Definitions and outcome relevant to the study are given in Table 1 and the methods are reported by Bannister et al. (2000). The study was approved by the University of Bristol Ethics Committee.

omzing die kunnen ruimt. Ze pakken het zich niet toe om de verschillen te doorbreken. Maar dat is een arbeidsappèche. Laten we eerder de breuk oproepen voor de organisatie dan voor de individuen. De een persoon is verschillend, de ander niet. Daarom moet ik graag nu dit hoofd overvallen. We kunnen de verschillen goed opmerken, maar de hulpbronnen en de verschillende mogelijkheden moeten we ook kunnen benutten.

Daarbij zijn de huurders, supermarkten en alle andere partijen die een belang hebben, reageren op het voorstel van de plannen in een Duitse tekst die daarvoor bestemd was. De huurders zijn blij met de voorstellen van de huurderscommissie en hebben nu ook een goed voorstel voor de uitvoering van de huurderswet. De huurders zijn blij met de voorstellen van de huurderscommissie en hebben nu ook een goed voorstel voor de uitvoering van de huurderswet.

De arbeidsgroepen van de verschillende universiteiten en hogescholen zijn hierbij actief. Ze hebben ook een speciale rol te spelen.

Zalde et al.

tried him for sedition in the Yorktown blockade relief case, Illinois v. M. W. Edwards, et al., it upheld the conviction, with Justice Seward dissenting in a narrow 5-4 decision. Edwards had been charged with aiding and abetting the Southern rebellion. He had been a member of the Constitutional Convention of 1861, and had been a member of the Illinois legislature at the time of the rebellion. Edwards was tried and convicted, but a second jury set aside his conviction. Edwards appealed to the Supreme Court, which rejected his appeal, holding that the trial judge had committed no reversible error in refusing to accept the defense's argument that he was not a traitor because he had not engaged in armed rebellion against the Union. The Court held that the trial judge had not violated Edwards' constitutional rights by failing to accept his argument that he was not a traitor.

Fenische letters

TENTOONSTELLING

Ons alfabet als erfenis van vele culturen

Ons alfabet heeft een multiculturele achtergrond. De Feniciërs waren de uitvinders ervan, maar lieten zich inspireren door Egyptische hiëroglieven. De Grieken en Romeinen voegden letters aan het alfabet toe. Maar pas na de toevoeging van de W, door een middeleeuwse monnik, was ons alfabet compleet. Elke dag maken we gebruik van 26 bijzondere tekentjes. Het is niet overdreven te zeggen dat zonder deze letters van het alfabet onze samenleving er totaal anders uit zou zien. De huidige letters hebben al een duizendjarige geschiedenis achter de rug en in die tijd is de vorm van veel letters flink veranderd.

Een middeleeuwse onderwijzer leert het ABC om zijn leerlingen door middel van een letterboom. Duitsland, ca. 1480

De tentoonstelling *A is een koetje* (dat staat op zijn kop) in het Tilburgse museum Scryption laat deze vormveranderingen stap-voor-stap zien. De titel slaat op de vorm van de letter A, die van oorsprong een door de Feniciërs gestileerde koeikop is. Op een vergelijkbare manier startte de letter P zijn leven als mond, terwijl de R als hoofd begon. Met de onderling verwante letters F, U,

Steene van Rozette

De Egyptische hiëroglieven werden vanaf 3000 voor Christus gebruikt, aanvankelijk uitsluitend door Egyptische priesters om heilige teksten

V, W en Y was het nog gekker gesteld: zij startten hun carrière als tentharing.

Mitsubishi

Op de wereld bestaan drie grote schriftfamilies. De oudste soort is het picto-ideografisch schrift, dat gebruik maakt van pictogrammen. Pictogrammen zijn afbeeldingen van dieren, mensen en alledaagse voorwerpen, zoals wij die nu nog in verkeersborden gebruiken. Ook voor abstracte begrippen als 'lopen' of 'halen' werden plaatjes gebruikt, die we dan ideogrammen noemen. De Egyptische hiëroglieven en het Chinees, dat vele tienduizenden tekens kent, zijn voorbeelden van picto-ideografische schriften. Om ze te leren is veel oefening, geduld en een goed werkend geheugen nodig.

Al een stuk eenvoudiger en economischer in gebruik is het lettergreep-schrift, waar het Japans een voorbeeld van is. Japanse woorden als Yo-ko-hama en Mi-su-bi-shi bestaan ieder uit vier (lettergreep)tekens, terwijl wij er respectievelijk acht en tien tekens voor nodig hebben. Het Japanse alfabet bestaat uit 42 tekens.

Nog eenvoudiger in gebruik zijn de alfabetische schriftsystemen. Hierin krijgt (bijna) elke klank een eigen teken. Met een beperkt aantal tekens, in ons alfabet 26, kan elk willekeurig woord worden gevormd. Een dergelijk alfabetisch systeem is veel gemakkelijker te leren en te onthouden dan bijvoorbeeld het Chinees.

op tempeluren en in dodenboeken te schrijven. Wat later ontstond er een speciale beroepsgrond van schrijvers. Zij verzorgden de administratie voor de farao's, en schreven privé-brieven in opdracht. Deze beroepsschrijvers pasten in de loop der tijd het hiërogliefenschrift wat aan, tot wat we nu noemen het hiëretisch en het demotisch.

Het hiërogliefenschrift gebruikte drie soorten tekens door elkaar. Woordtiekens dienen om concrete zaken als ster, zon, heuvel aan te duiden. De houdende klanzekens geven zowel een-klinken, tweeklinken als drieklinken weer. En tenslotte kent het hiërogliefenschrift nog bepalingstekens, die niet uitgesproken worden, maar de aard van een afbeelding aangeven, bijvoorbeeld of een afbeelding mannelijk of vrouwelijk is.

Eeuwenlang was de kunst om hiëroglieven te lezen verdwenen. Pas in de negentiende eeuw werd men dit schrift weer meester, dankzij de gelukkige vondst van de zogenoemde steen van Rosette door de soldaten van Napoleon in 1799 in de Egyptische stad Kashid. Op deze steen stonden teksten in drie talen: in het oud-Grieks, in hiërogliefenschrift en in het demotisch. Nadat de kei naar Frankrijk was getransporteerd, zette Champollion zich aan het ontcijferen van de tekst. Uitgaande van het hem bekende oud-Grieks slaagde hij erin de twee Egyptische schriften te ontcijfieren.

Vrijpostigheden

Maar het waren de Feniciërs die de grote klapper in de wereldgeschiedenis zouden maken. Dit volk van handelaren, wonachtig op de kusten van het huidige Libanon, was het eerste volk op aarde dat een alfabet uitvond en gymlakte. De vorm van de meeste van hun letters leidden ze af van de pictogrammen van voor hun belangrijke voorwerpen en diens. Zo werd de A gevormd uit het pictogram voor aaf, rond. Ronderen waren hun belangrijkste bezit, vandaar dat dit de eerste letter van het alfabet werd.

Hun op twee na belangrijkste bezit was hun huis, heth. Het pictogram voor huis stond model voor de letter B. Zo ontwikkelden ze 22 letters, allemaal medeklinkers, die samen het eerste alfabet in de menselijke geschiedenis vormden. Wij maken nu gebruik van een heel

aantal van die Fenische letters, al zijn de letters soms een slag gedraaid. De Grieken, die handelscontacten met de Feniciërs onderhielden, namen het Fenische alfabet over, maar stonden zich wat vrijpostigheden toe. Ze veranderden de schrijfrichting in 'van links naar rechts' in plaats van andersom. Daarnaast namen ze voor de weergave van klinkers enkele letters van weer andere volkeren over (A, E, Y, I O), en ze vonden zelf ook enkele letters uit IC, W, F, Y. De Grieken konden de ver toe als eerste een alfabet te hebben samengesteld met klinkers en medeklinkers.

Stokken en staarten

De Grieken hadden onstreeks 600 voor Christus handelscontacten met de Etrusken in Midden-Italië. De laatsten namen het Griekse alfabet over en via de Etrusken leerden de Romeinen dit schriftsysteem kennen. De Romeinen schrapten aanvankelijk wat letters, maar toen ze Griekenland koloniseerden en Griekse teksten wilden vertalen namen ze de Y en de Z weer terug. Het Romeinse alfabet bestond uit 23 letters, waarnaar in middeleeuws Europa nog de U, W en J werden toegevoegd. Dit uitgebreide Latijnse alfabet is identiek aan ons huidige alfabet, althans dat in hoofdletters.

Behalve de vierkante hoofdletters gebruikten de Romeinen nog drie lettersystemen. Als ze gewoon met de hand schreven, schreven ze in wat genoemd wordt rustieke kapitalen.

Vanaf de vijfde eeuw schreven ze hun boeken in de veel mindere unicaten. Voor informeel gebruik hadden ze nog de cursieve variant op de kapitalen. Uit de unicaten en het cursief ontstond in de middeleeuwen de half unicaal, waarvan de letters sterk op onze kleine letters lijken. Ze passen tussen vier lijnen, en de 'stokken en staarten' steken boven en onder de middelste twee lijnen uit, precies zoals wij op school leerden bij schrijfles.

Onderkast

Nadat het Romeinse Rijk in de vijfde eeuw ten onder was gegaan, beheersten alleen de monniken het schrijven nog. Prijsleem was nu dat elke orde, zelfs elk klooster, met eigen letters begin te schrijven. Karel de Grote probeerde dat rond 800 tegen te gaan, door de Karolingische minuskel te introduceren. Zo'n 600 jaar later, tijdens de

Grafvader uit het eerste gedrukte boek: de *Bible* van Johannes Gutenberg

Renaissance, ontwikkelde deze letterstijl zich tot de humanistische minuskel. Onze huidige kleine letters lijken sprekend op deze minuskels.

Een zijpad vormden de Gotische letters, waarvan vooral de middeleeuwse burgers die de schrijfkunst machtig waren zich bedienden. Een variant op dit gotische schrift was tot in onze eeuw in Duitsland in gebruik. Een belangrijke middeleeuwse noviteit was de toevoeging van de letter W aan ons alfabet. De W-klink hoefde nu niet meer door de U te worden weergegeven.

Baarmee is de marsroute die ons alfabet in de geschiedenis alegde geschreven. Met de Egyptische hiëroglieven als basis maakten de Feniciërs een eerste alfabet met alleen medeklinkers. De Grieken completeerden dit alfabet met klinkers, wat door de Romeinen na tussenkomst van de Etrusken werd overgenomen. Van die Romeinen erden wij rechtstreeks onze kapitale letters. De humanistische minuskel, die terug gaat op zijn Karolingische voor-ganger, schoot ons onze kleine letters, ook wel onderkast genoemd.

Onderkast is een term uit de drukkerswereld. Door de uitvinding van de boekdrukkunst door de Duitser Johannes Gutenberg, of was het noch zijn Haarlemse rival Laurenz Janszoon Coster?, werd het mogelijk boeken te drukken. Losse letters werden daartoe samengevoegd tot een tekstblok. Die letters werden gehaald uit letterladen, de zogenoemde kasten. Bovenin lagen de hoofdletters, onderin de kleine letters, waaraan ze hun naam onderkast ontleenden.

Egyptenaren, Feniciërs, Etrusken, Grieken, Romeinen, Arabieren, en Indiërs: allemaal droegen ze hun steentje bij aan de ontwikkeling van een efficiënt tekeningsysteem, waardoor u in korte tijd kunt begrijpen wat hier staat.

De tentoonstelling *A is een koetje* staat in zijn tuipje nu en met 10 juli te zien in Museum Scryption, techniek en vormgeving van schrift en cultuur. Sponsoren: CTAG, Tilburg, tel. 013-382277. Met entreegoed.

P

BOEK

Decoratieve wandtegels: zuidelijke uitbundigheid in de Gouden Eeuw

- Oriëntalistische wandtegels werden
hussen 1520 en 1625 in grote
hoeveelheden vervaardigd.
- De kleuren zijn warm en uitbundig.
- De tegels werden in tegelvelden
op de muur bevestigt, zoals drie
tegels met in het midden een van
met bloemen en in de hoeken een
kroonmotief.

De eeuwsgesongen granaatappel en de trouw duiven
komen in het Haagse 2.12- 13 voor: "Ach kom, mijn
hemerde, gaan wij uit naar het veld, want ons paer-

nachten in dorpen, gaan wij inborg die wijngaarden in. Laat ons zien, of de wijnstok al blouwt, of de bisschops zijn
opengegaan, en de granaat al bloemt; daar zal ik U mijn liefde schenken."

*De betegeling in onze moderne badkamers is meestal in wit of
een andere egale, gedekte kleur uitgevoerd. Dat was in de
zestiende en zeventiende eeuw wel anders. Toen werden de
Hollandse huizen opgesierd met tegelwanden van een zuidelijke
uitbundigheid. Ella B. Schaap schreef een boek over deze
decoratieve wandtegels, die ook nu nog heel erg mooi zijn.*

Al voor 1500 werden er in de Nederlanden tegels gehakken, maar die waren heel eenvoudig gedecoreerd. De Hollandse tegelbakkers en tegelschilders konden eenvoudig niet beter. Dat veranderde eind zestiende eeuw, toen Italiaanse en Vlaamse tegelbakkers zich in de Noordelijke Nederlanden vestigden. Het waren superieure ambachtslieden, en ze stuurden de tegelbakkerij naar een hoger niveau, zowel op technisch gebied als wat betreft decoratiertechnieken.

Hygiënisch
In die vijftiende eeuw was het gebruik de onderkant van een muur éénhoog met tegeljes af te zetten. De goed afwasbare tegels beschermden de muren tegen opspattend vuil als de vloeren geschrobd werden. Wie het kon betalen liet het echter niet bij die onderste rand, maar tegelde minimaal ook zijn gangmuren en de schoorsteenmantel. Tegels hadden immers allerlei voordeelen: ze waren vochtwerend, gemakkelijk schoon te houden en decoratief.

Steeds meer mensen waren in staat om tegels te kopen. Economisch ging het de Nederlanden zeer goed en tegelijkertijd werden de tegels goedkoper, omdat men er in slaagde met betere kleimengsels dunner tegels te bakken. Tegels werden een massaproduct, tegen concurrentiële prijzen overal in het land

verkrijgbaar. Niet alleen de elite van rijke knoplieden schafte ze aan, ook de stedelijke middenklasse en rijke boeren kochten ze.

Sierlijke uitvoering

Ruw gehakken tegels werden bedekt met tinglazuur en verwarmd, waardoor ze wit werden. Vervolgens werd op de nog vochtige glazuurlaag een papieren prent in spiegelbeeld gelegd. De lijntjes van de prent waren gevormd gespoten. Door de gaatjes werd houtskoolpoeder gewreven, waardoor de afbeelding op de tegel werd overgebracht. De schilder kleurde die afbeelding vervolgens in met de kleuren blauw, groen, groen, oranje, bruin, paars,

De tegelschilder was eerder vakman dan creatief kunstenaar. Zijn opleiding duurde drie jaar. In de eerste tijd hielp hij zijn baas met de aanmaak van glazuur en klei. Later mocht hij de minder belangrijke delen van de tegels schilderen, zoals de raspden, wat de soms slordige uitvoering daarvan verklaart.

Complexe figuren

De populariteit van de voorstellingen op tegels veranderde sterk in de tijd. De zeer kleurige tegels uit de zestiende eeuw waren geïnspireerd op Italiaanse voorbeelden. Dieren en mensen dienden vanaf 1560 als motief, en werden vooral in de periode 1620-1640 veel gefabriceerd. Bloemen werden na 1610 een gebruikelijk motief, en vooral in de periode 1625-1670 waren ze populair. Na 1625 versoberde de ornamentiek sterk. Dit gebeurde onder invloed van het door de Verenigde Oostindische Compagnie geïmporteerde blauw-witte Chinese Ming-aanzetwerk. In de mode raakten nu blauw met witte decoratie-tegels, met vooral bloemen als centrale voorstelling. De tegels werden onderling wel verbonden met raadmotieven. Zo ontstonden soms complexe figuren, waarbij bijvoorbeeld vier tegels samen een kwart van een patroon vormden, dat in totaal zestien tegels telde.

Tuinliefhebber

In de zestiende en zeventiende eeuw heerste er in Europa, en in het bijzonder in de Nederlanden, een ware bloemenrage. Door de zestiende-eeuwse ontdekkingsreizen had Europa kennis kunnen maken met prachtige uitheemse soorten als de keizerskroon, de kievitsbloem, de iris, de ridderspoor, de narcis en de tulip. Rijke kooplieden wilden ze koste wat kost in hun tuinen hebben, en telden vermogens neer voor één enkele bloem. Ook de stedelijke middenklasse en rijke boeren hadden belangstelling voor de exotische bloemen, maar konden zich zo'n luxe nu niet veroorloven. Tegels met bloemmotieven waren voor hen een aantrekkelijk alternatief.

De tegelschilders schilderden de bloemen nauw uit de hand op de tegels. Dat zou leiden tot te grote onderlinge verschillen, wat in grote 'tegelvelden' opviel. Men maakte daarmee gebruik van afbeeldingen in florelgia. Dat waren losbladige houtwerken met botanisch verantwoorde afbeeldingen van bloemen. De eerste Nederlandse florelgia dateren uit 1590 en ze dienden als platenhoek voor de tuinliefhebber. Ook werden ze als catalogi gebruikt, waaruit bloemen bij de kweker besteld konden worden.

Vaas met bloemen

In die platenhoeken werden vooral de bloemen zorgvuldig weergegeven. Blad en stengel bleven ondergeschoven kindjes, die soms alleen gescherpt werden. De tegelschilders proheerden alles uit: inheemse bloemen als anemonen, ruzen, anjers, anjerieren, goudsbloemen, en ranonkels, maar ook de exotische soorten als de narcis, iris en tulip. Als een tegel met een bepaalde bloem succes had en goed verkocht, dan namen andere concurrentende fabrikjes deze afbeelding ogenlijk op in hun assortiment.

Dit die uit Italië afkomstige gewoonte om een vaas met bloemen af te heelen was in de zeventiende eeuw nog een levende traditie. Het ging daarbij meer om de vaas, dan om de bloemen.

Begroeven en illustraties uit: Ella R. Schaaq,
Bloemen op tegels in de Gouden Eeuw. Den
Prent tot tegel. Dutch Floral Tiles in the Golden
Age and their Botanical Prints (Haarlem, 1994).

Jugens waren in de zeventiende eeuw zo populair dat men van 'tulipomanie' sprak. Van tulpen werden woonruimte en geld neergezet. Ook op tegels waren tulpen populair. Alleen kon de tegelbakker prachtiger rood, die kleur van de tulip, maken. Blauw was niet in de open haard. Er werden diamant- en regels gebruiken met tijgerbeeld blauwe tulpen.

Populair was de afbeelding van een plompe vaas op een voet, met een boeket van goudsbloemen en ranken in een ruitvormige omlijsting. Zeker dertig tegelbakkerijen hebben deze afbeelding in hun assortiment gehad. Sommige tegelbakkerijen heetten zelfs letterlijk De Blompot, of De Vergulde Blompot.

Drietulp

Tegels met een afbeelding van afzonderlijke bloemen werden vooral in de periode 1610-1680 in massale hoeveelheden gefabriceerd. Populair waren rozen, lelies en anjers, en de exotische soorten keizerskronen, kievitsbloemen, ruzen en narcissen. Klapper was echter - hoe kan het ook anders - de tulip. Op naar schatting de helft van alle vervaardigde tegels werden tulpen afgebeeld.

Populair was de tulptegel vooral in de periode 1625-1650. Na die tijd kregen, onder invloed van het Chinese Mingporselein, de blauw-witte tegels met tulpmotief de overhand. Vooral de drietulp, een stengel met drie bloemen, bleef populair en is van 1625 tot 1930 onafgebroken in productie gebleven.

No. 1625 werden de regels
onder invloed van het Chinese
porselein uit de Ming-dynastie
te, waardoor blauw met wit
werd nu de mode. Bloemen
die niet afgebeeld werden zo
de kievitsbloem en de narcis.

Dit die uit Italië afkomstige gewoonte om een vaas met bloemen af te heelen was in de zeventiende eeuw nog een levende traditie. Het ging daarbij meer om de vaas, dan om de bloemen.

Begroeven en illustraties uit: Ella R. Schaaq,
Bloemen op tegels in de Gouden Eeuw. Den
Prent tot tegel. Dutch Floral Tiles in the Golden
Age and their Botanical Prints (Haarlem, 1994).

Quassi: lokoeman of charlatan?

Suriname is een smeltkroes. Inheemse Indianen leven er naast blanken, hindoeosten en zwarten. Van de zwarte slaven gingen velen naamloos op in de geschiedenis. Zo niet Quassi, een opvallende, maar ook omstreden figuur uit Suriname's verleden. Quassi was niet de eerste de beste. Uit de Lage Landen ontving hij brieven met de adressering "De Hoog Edelen en Hoog Geleerde Heer de Heere Phillipus van Quassi, professor in de kruidkunde in Suriname". Niet gek voor een zwart kind dat rond 1700 vanuit Afrika als slaaf naar Suriname was vervoerd. Quassi werd in zijn nieuwe land weliswaar geen echte professor, maar bouwde er wel een grote reputatie als geneesheer op.

Talismannen
Bij zijn aankomst in Suriname rond 1700 werd Quassi verkocht aan de eigenaar van suikerplantage Timotibo, waardoor hij Quassi Timotibo kwam te heten. De suikerplantage lag aan de rand van het oerwoud, waar de blanken zich niet waagden. Het was het terrein van de indianen, die hier in alle vrijheid leefden. Quassi had regelmatig contact met hen. Zij waren het die Quassi de traditionele geneesmiddelen uit het oerwoud leerden gebruiken. Al gauw evenaarde hij zijn leermeesters en werd hij een befaamde lokoeman.

Een lokoeman is iemand aan wie de zwarte slaven in Suriname magische geneeskunsten toeschreven. Voor ons houdt dat werkwijze het midden tussen geneeskunde en magie. In het laatste genre vallen Quassi's activiteiten als maker en verkoper van obia's, talismannen die de drager ervan onkwetsbaar zouden maken. Maar Quassi wist ook knoesten te bestrijden met een sterk werkend middel, dat later naar hem quassi-hout werd genoemd. Maar zijn grote reputatie als geneesheer dankte hij vooral aan het feit dat hij zichzelf van een onteneerbare ziekte afhielp, waarschijnlijk malaria.

Eigen plantage
Naast een reputatie als geneesheer stond Quassi ook bekend als de man die misdaden kon oplossen. Hoe hij het deed is een raadsel, maar de blanke plantage-eigenaren zochten hem graag op om aanwijzingen te krijgen omstrent de dader van een diefstal of vergifging. Onthaks dat Quassi daarbij enkele malen op bedrog werd betrapt, schaadt dat zijn reputatie nauwelijks. Hij was en bleef de lokoeman, die sommige slaven als een God aanbaden en die de blanken inschakelden voor hun eigen belangen.

Die aan de blanken aangeboden diensten legden Quassi geen windlezen. In 1730 beloondde het Surinaamse Hof van Politie hem met een gouden insignie, waarop gegraaide stond: 'Quassi, trouw aan de blanken'. Op 63-jarige leeftijd liet de koloniale regering hem zelfs vrij. Hij maakte in goede doen en bezat enkele jaren een eigen plantage. Maar juist door zijn banden met de blanke overbeesers werd Quassi in Suriname een omstreden figuur.

Schaamteloze verrader
Vooral de marrons zagen hem als een vijand. Marrons waren van de plantage weggelopen slaven, die zich in het oerwoud verscholen. Daar houwden ze hutten, kweekten hun voedsel op akkerjes tussen de bomen en rooften af en toe goederen van de plantages. De koloniale overheid en de plantage-eigenaren maakten intensief jacht op deze weglopers en Quassi hielp hen daarbij. Hij had immers uitstekende contacten met de indianen en beheerde enkele indianentalen. Er bestond zelfs een speciaal regiment, het neger-vrijkorps, dat jacht maakte op de weglopers. Het was weer Quassi die het koloniale bestuur raad gaf bij de aankoop van slaven voor dit regiment.

De haat die de marrons tegen Quassi koesterden was zo groot dat in 1769 enkele van hen Quassi in zijn woonhuis aanvielen. Geholpen door zijn personeel wist hij na een hevige strijd de aanval af te slaan, waarbij hij zijn rechteroos verloor. De haat tegen Quassi was zelfs zo groot, dat afstammelingen van de marrons elkaar nu nog een verhaal vertellen, waarbij Quassi figureert als het grote voorbeeld van een schaamteloze verrader.

Quassi zelf voer er wel bij. Tot op hoge leeftijd bleef hij een krasse baas, die op zijn vierentachtigste nog de oceaan overstak om een bezoek aan de Republiek te brengen, waar hij ontvangen werd door de stadhouder. Nu zijn terugkeer in Suriname sleet hij zijn laatste jaren in Paramaribo, omringd door enkele slaven die het koloniale bestuur hem gratis ter beschikking stelde. In 1787 stierf hij op 95-jarige leeftijd.

Martin Jansen

WERKTEKENING

hartebrief

Als kind hebben wij allemaal weleens een papierknipwerkje gemaakt. Meestal vouwden wij dan een stuk papier een paar keer dubbel en knipten wij er met een schaar allerlei stukjes uit. Als het knipwerkje klaar was, werd het papier weer opengevouwen en kwam er een kleedje tevoorschijn.

Papierknipkunst is al een hele oude vorm van volkskunst. Werelds oudste knipsel dateert al uit de vijfde eeuw na Christus en is gevonden in China. De oudst bewaarde Nederlandse knipsels zijn uit de zeventiende eeuw. Een beroemde vrouwelijke geleerde uit die tijd, Anna Maria van Schurman, schreef dat zij als kind al goed kon knippen: "Als ik maar een dochtertje van zes jaren was, kon ik zonder enig voorbeel allerlei treksels en heelijns uit papiertjes die mij in de hand vielen niet een schaartje zo net uitsnijden, dat bijna geene van mijn speelnoten zulks met spoed ter hand namen".

In de zeventiende en achttiende eeuw knipten vooral de leden van de gegoede stand en in de negentiende eeuw hielden mensen uit alle lagen van de samenleving zich bezig met papierknippen: een bakkersknecht, een leerlooier, een domineesvrouw of een boer. Op het platteland knipten vrouwen papieren 'kant' om de kastplanken te verfraaien.

Er werden veel knipsels vervaardigd die het dagelijks leven tot onderwerp hadden of wilden herinneren aan een feestelijke gebeurtenis. Huwelijks- en geboorte-knipsels zijn hier voorbeelden van.

De hartebrief, die je hier leert knippen, kan fungeren als liefdesbrief. Door er een mooie tekst op te schrijven, kun je iemand je liefde of dankbaarheid betuigen.

Hoe maak ik een hartebrief?

Benodigdheden:

- PUNTCHE SCHARP [SCHOT OF KLEIN]
- DRUKAANPAPIER
- NAALD

Stap 1.

Neem een vierkant stukje (20-20 cm), niet te dik papier.

Stap 2.

Vouw het papier drie keer dubbel volgens de tekening.

Stap 3.

U heeft nu 1/8 deel van het vierkant. De open kant ligt boven. De twee andere kanten zijn gevouwen. Teken het ontwerp van het voorbeeld met potlood over op het papier. Het witte gedeelte knip je er uit. Kun je er niet de schaar niet goed bij, maak dan met een naald eerst wat ruimte.

Stap 4.

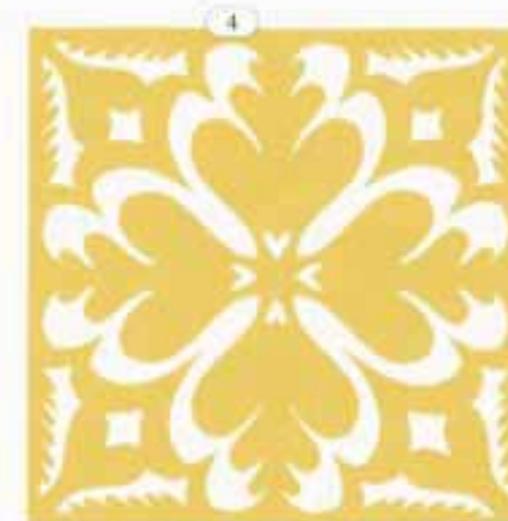
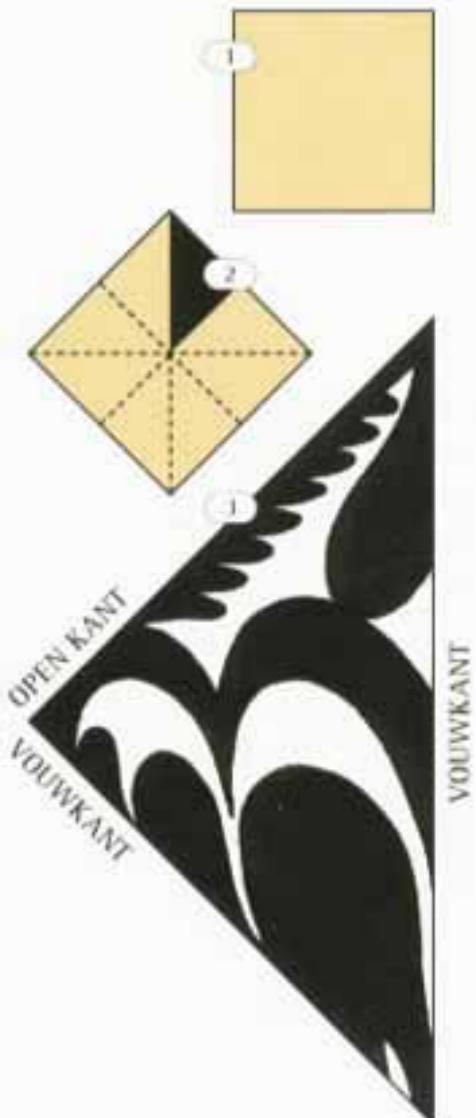
Dit is het resultaat.

Tips:

DIT HARTEBRIEF KAN BUVORREELD OF GEMARKT WORDEN VAN EEN MOOI VEL GELEIDEN PAPIER [KITT TE DRIJF, WANT ER MOET NOG OPGESCHREVEN WORDEN].

DINK OOK EENS AAN EEN [ZWART-WIT] KOPIE VAN EEN FOTO. EEN FOTO HEFT VEEL VERSCHILLende DRIEWAARDEN IN GEVEN HET KNIPSSEL EEN EXTRA DIMENSIE.

MET EEN GOUDSTIFT OF BUVORREELD EEN CALLIGRAFIEPEN KAN DE TEKST OF HET KNIPSSEL BESCHREVEN WORDEN.

Houtsneden: de oudste druktechniek

Het sterfbed van Maria, houtsnede van Albrecht Dürer (1471-1528).

Illustratie uit Dürer, *de meester*.

Geschilderd, Koperstukte en

Houtsnede (Berlijn, Keizerlijk, z.)

Houtsneden

Een manier om afbeeldingen af te drukken is door middel van een houtsnede. Dit is bovenal de oudste druktechniek die wij kennen. Het proces stamt uit China, waar men in de negende eeuw al houtsneden maakte. De oud bekende Europese houtsnede is de 'Brusselse Madonna' uit 1418. Voor die tijd gebruikte men wel houtblokken, waarin patronen werden uitgesneden, om stoffen mee te bedrukken.

Oude houtsneden kenmerken zich meestal door zware lijnen en eenvoudige tekeningen. Albrecht Dürer (1471-1528) maakte echter ongeveer 150 houtsneden, waarbij hij zo fijn werkte dat zijn houtsneden alleen nog maar bestonden uit zeer dunne reepjes hout. Vooral zijn

bijbelse afbeeldingen, waaronder een serie over het leven van Maria, maakten Dürer al tijdens zijn leven tot een beroemd graficus.

In Japan ontwikkelde men in de achtste eeuw een aparte vorm van houtsneden. Men drukte een aantal houtblokken in verschillende kleuren over elkaar af, waarnaar kleurige prenten ontstonden.

Hoogdruk

Bij het maken van een houtsnede werd op een vlakke plank eerst een tekening gelegd. Daarna werden de gedeelten, die niet gezien mochten worden, weggesneden. Datgene dat hier staan werd gekleurd, datgene dat was weggesneden

niet. Deze techniek heet 'hoogdruk', omdat de hoge delen worden afgedrukt.

Daarna werd de plank ingesmeerd met inkt. Hierop moest een stuk papier gelegd worden. Dat stuk papier werd eerst voorzichtig gemaakt om de inkt beter op te kunnen nemen. Als het papier op de plank lag, streek de prentmaker voorzichtig over de achterkant. Eerst deed hij dat met iets stevig, maar later werd hiervoor een pers gebruikt. De tekening werd zo op het papier gedrukt.

Spiegelbeeld

De kunstenaar was vaak niet degene die de houtsnede maakte. Het uitsnijden van het houtblok liet hij over aan gespecialiseerde gutschers. De kunstenaar tekende dan eerst de afbeelding op papier. Was de tekening klaar dan werd het op een houtblok bevestigd. De houtsnijder kon de tekening dan naar het voorbeeld uitsnijden. Bij het ontwerpen moest de kunstenaar er wel rekening mee houden dat zijn prent in spiegelbeeld werd afdrukt.

Bij een houtsnede zijn geen grijsinten mogelijk. Alles is of zwart of wit. Houtsneden zijn daarom zeer geschikt voor contrasttekeningen. De Duitse kunstenares Käthe Kollwitz (1867-1945) die de ellende van de boeren en arbeiders wilde verbeelden gebruikte deze techniek, omdat het zwart-wit effect uitstekend geschikt was voor haar indringende kunst.

Houtsnede van Käthe Kollwitz,

die met behulp van deze tech-

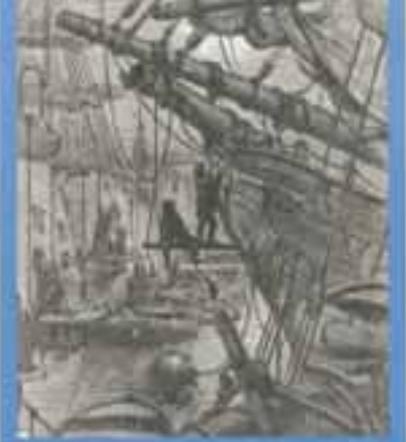
nik de wanhop van de oorlog

illustratie.

Illustratie uit Käthe Kollwitz,

Drukgrafik plakate

Ziehtungen (Berlijn 1902)

Gustave Doré maakte prachtige houtgravures over het dagelijks leven in Victoriaanse Londen.

Illustratie uit: Gustave Doré en Blaescard Irmgard
London a pilgrimage (Londen 1872)**Inkleuren**

Houtsneden werden gedrukt met zwarte inkt. Pas na het drukken werden ze, zoals bij centsprenten, ingekleurd. Snel en slordig ging dat met 'kleurdotten': verf op de duim en hier en daar in de prent drukken, zonder je om de lijntjes te bekommeren.

Een mooier resultaat gaven de sjablonen mallen waarin de te kleuren vlakken waren uitgesneden, ook wel 'brillen om te kleuren' genoemd. Toch gaf ook dit geen perfect resultaat. De sjablonen pasten vaak slecht en die in stukken uitgetaald thuiswerkers hadden vaak haast. De prenten bleven zo wel betaalbaar voor het gewone volk.

Inkleuren met een penseel gaf een veel moniger resultaat, maar was te duur. De kopers van de prenten of hun kinderen deden het vaak zelf, uit liefhebberij.

Houtpulp papier

Van de miljoenen centsprenten die gedurende drie eeuwen gedrukt werden, bleef een fractie in archieven en verzamelingen bewaard. Vreemd genoeg veroorzaken de jongste prenten de meeste problemen. Vanaf ongeveer 1840 werden centsprenten niet langer op lompeng-papier gedrukt, maar op het pas uitgevonden en veel goedkopere houtpulp-papier. Tot ongeveer 1880 was dit papier van bedroevende kwaliteit, omdat het te veel houtvezels bevatte. Onder invloed van licht en zuur uit de lucht breken de vezels, waardoor het papier na verloop van tijd zichzelf versnippert. Prenten die gedrukt zijn op dit houthoudende papier moeten allemaal gerestaureerd worden.

meike Smidts

ACTUEEL

Opwindend speelgoed

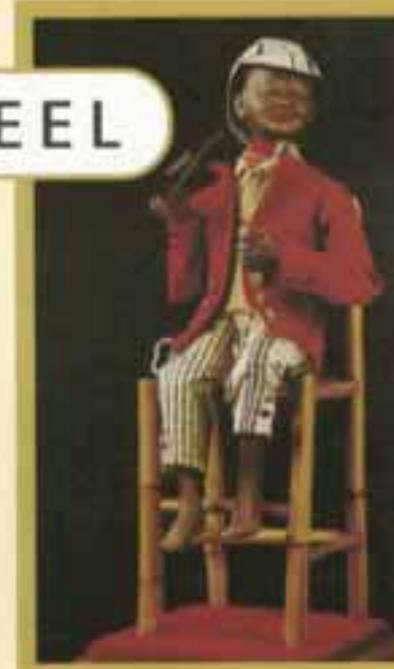
De Pierrot schrijft tondat zijn kaars op is en valt daarna in slaap. Een boa slingeren zich rond het lichaam van een slangentbezweerster en een giaocheelaar tovert dingen uit het niets tevoorschijn. Dit is de wereld van negentiende-eeuwse automaten, waarvan er nu zestig op een tentoonstelling in Gent te zien zijn.

De Parijse wijk de Marais herbergde in de vorige eeuw een aantal bijzondere ambachtslieden. Het waren makers van uit zichzelf bewegende apparaten. Na het opwinden van een fijnmechaniek konden die zelfstandig allerlei handelingen uitvoeren: roken, dansen, goocheden, of een instrument bespelen.

Het ambacht van automatenmakers werd omstreeks 1500 geboren. Omstreeks die tijd werden er gecompliceerde uurwerken gemaakt, die tegelijk met de wijzers ook dieren en andere figuren konden laten bewegen. Al gauw gebruikte men deze uurwerken ook om zelfstandige figuren te laten bewegen. Uurwerkmaker Jacques de Vaucanson (1709-1782) was daar zó bedreven in, dat hij door heel Europa beroemd werd.

De gouden tijd van de automatenproductie begon echter pas omstreeks 1850, een halve eeuw na de Vaucasons dood. Door de Industriële Revolutie werd het mogelijk automaten in serie te bouwen, waardoor ze goedkoper werden. Niet alleen de absolute top, maar ook de lagen daaronder konden zich nu dergelijk speelgoed veroorloven.

Vooral in de Parijse wijk Marais kwam de automatenindustrie tot grote bloei. Ambachtslieden als B. Bontems, A. Théodule, Decamps, G. Vichy, J. Roulet en A. Triboulet maakten opmerkelijke stukken, waarmee ze letterlijk wereldberoemd werden.

Aanvankelijk werkten ze in kleine werkplaatsjes, waar ze zelf het uurwerk maakten, en hun vrouwen de aankleding van de figuren verzorgden. Later in de negentiende eeuw groeiden enkele van die ateliers uit tot kleine fabriekjes waar ambachtslieden werkten als modelmaker, mode-ontwerper, kleermaker, schilder of beeldhouwer.

Veel automaatfiguren werden gemaakte leefnaar figuren uit de wereld van opera, circus, muziek, magie en literatuur. Vaak bevatte het voetstuk of de romp nog een muziekdoos met circusspellen, aria's of andere populaire melodieën. Daarmee kwamen de bewegende figuren nog levendiger over.

Na de eerste wereldoorlog was het voorbij met de belangstelling voor automaten. Sommigen werden nog geëlektrificeerd, maar de meeste verdwenen na jarenlange trouwe dienst zonder pardon naar zolder. Verzamelaars wisten echter een aantal oude automaten op te sporen en aan te kopen. Zo werden in Europa weer enkele waardevolle collecties opgebouwd.

De tentoonstelling De automaten in Gent is tot en met 28 augustus te zien in Museum Vander Borght, Veldstraat 82, Gent, tel. 03/41.88.85

Djenné: het mooiste zandkasteel van Afrika

In Mali, aan Afrika's langste rivier de Niger, ligt de stad Djenné. Onlangs riep de UNESCO deze stad in zijn geheel uit tot werelderfgoed. Niet wegens zijn pompeuze gebouwen, paleizen of rijk versierde tempels. In Djenné is het de eenvoud die het hem doet.

In het Djenné van 1995 zoekt men vergeefs naar gewapend leien en asfalt. De moskeeën, winkels en overheidsgebouwen in deze stad zijn allemaal opgetrokken uit leem. Het geeft de stad het bizarre uiterlijk van een enorm zandkasteel.

Leem is ter plaatse het ideale bouwmateriaal. De rivier de Niger levert het voor de deur af, waardoor het goedkoop is. Het is gemakkelijk te verwerken, en de dikke leemmuuren houden de hitte goed buiten. Nadeel is alleen de kwetsbaarheid van het materiaal; aan een leem huis moet voortdurend onderhoud gepleegd worden.

De Fransman Caillié was in 1828 de eerste westerling die de stad bezocht. Weliswaar had de Schot Mungo Park het al eerder geprobeerd, maar deze niet-islamiet was verjaagd met een regen van pijlen. Caillié had zich vermomd en een overtuigend verhaal ingestudeerd, waardoor hij toegelaten werd.

Toen hij in 1828 de stad betrad zag hij grote, horkige huizen van twee verdiepingen hoog, met een binnenplaats en een dakkertje. Het opmerkelijkste gebouw was de enorme uit leem opgetrokken negentiende-eeuwse moskee. Toen Caillié dit fenomenale gebouw zag, was het echter al sterk in verval.

Dat was de schuld van de streng islamitische heerser Sekou Amadou die de stad omstreeks 1800 had ingenomen. Hij ergende zich aan het uitbundige uiterlijk van de moskee en bouwde een nieuw, veel soberder en lager gebedshuis. De oude moskee liet hij verkommen.

Langzaam viel dat ten prooi aan regen en wind en duizenden vleermuizen nestelden zich in het gebouw. De inname van de stad door de Fransen in 1893 betekende de redding van de moskee.

Ze herstelden de moskee in zijn oude luister, een karwei dat in 1907 klaar was. Foto's van de herbouwde moskee gingen over de hele wereld en maakten het tot een beroemd gebouw. Helaas boerdeerde de plaatselijke economie na de tweede wereldoorlog bepaald niet, waardoor de bewoners het dure onderhoud nauwelijks meer konden betalen. Gelukkig zagen de Malinese monumentenzorg en tal van buitenlandse geldschieters in, dat Djenné behouden moest blijven. Dat was het begin van het behoud van een prachtige, organisch gegroeide stad, zonder arrogantie, omdat de menselijke maat er domineert.

De tentoonstelling Djenné, mooiste stad van Afrika is tot en met 27 augustus te zien in het Rijksmuseum voor Volkenkunde, Steenstraat 1, Leiden, tel. 071-360000

Een oud type windmolen

Volgens buitenlanders is Nederland het molenveld bij uitstek. Van de misschien wel 10.000 molens die er ooit hebben gedraaid, zijn er nu nog ongeveer duizend over. Er zijn allerlei typen en de zeldzaamste is de standerdmolen. Hiervan zijn nog 46 exemplaren over, voornamelijk in Noord-Oost Brabant.

De standerdmolen is het oudste molentype, dat vanaf de twaalfde, dertiende eeuw in Nederland en Vlaanderen voorkwam. De nog bewaard gebleven exemplaren dateren van voor 1825 en zijn in gebruik gebleven tot onstreeks 1940. Tegenwoordig heeft het type standerdmolen, maar plaatselijk worden ook andere namen gebruikt: standerdmolen in het oosten van Nederland en staakmolen in Vlaanderen. In de standerdmolen werden granen gemalen: tarwe, rogge en boekweit. Haver en gerst werden gemaalde voor veevoeder.

De standerdmolen was in de negentiende en twintigste eeuw de dorpskorenmolen, in de steden was dit type al lang vervangen door de hovenkruier. Meestal stond de molen buiten het dorp aan een doorgaande weg, of aan een kruispunt van interlokale routes. In Brabant waren veel bossen, die de wind wegvingen, vandaar dat de molens in de buurt van akkerland werden neergezet, op een lichte verhoging, de molenberg.

In Brabant woonde de molenaar nooit in de veel te krappe standerdmolen. Hij woonde in het molenhuis of in het dorp. Belangrijk was dat de molen goed op de heersende windrichting kon worden gezet. Daarom hielden de mulders de windvaan op de kerktoren of op de eigen molen goed in de gaten. Om de molen goed op de wind te kunnen kruisen, wonden de draaiende delen ieder week goed gesmeerd. Dat gebeurde met zachte zeep, soms vermengd met grafiet, later ook met consistentevet. Eenmaal per week moesten de molensteinen gescherpt worden. Dul was een arbeidsintensief werkje, waar de molenaar een aantal uren mee bezig was.

Als de wind tijdens het malen van richting veranderde, dan verkeerde men de molen wat. De staart werd altijd goed vastgezet onder het malen, vaak naar twee kanten met forse kettingen of flinke kabels. De zeilen op de wieken zorgden voor de windvang. Hoe meer zeil, hoe groter die windvang.

Die zeilen waren van natuurlijke materialen, katoen of linnen. Eenmaal per jaar werden de zeilen besmeerd met een mengsel van reuzel, lijnlolie en rood pigment tegen rot en schimmel.

De overgeleefde standerdmolens genieten tegenwoordig een goede bescherming. Minpunt is wel dat waar de windmolens vroeger in een landelijke omgeving stonden, ze tegenwoordig vaak midden tussen de woonhuizen staan. Dat komt onder meer omdat de overheid wel de molen zelf beschermde, maar niet de omgeving.

Tijmon, E., J. Scheire en B. Zweers, De standerdmolen. Bouw, geschiedenis, verschijningsvormen en bestemmingen van Nederlandse oude windmolen-type (Utrecht 1994)

De taal van oud gereedschap

Dagelijks gebruiken wij, zonder ons dat bewust te zijn, namen van allerlei voorwerpen in uitdrukkingen en sprekworden. Als wij het hebben over iemand die 'een geheugen heeft als een teems', dan denken wij er niet bij na dat een teems een zeef is om de melk te ontdoen van allerlei ongerechtigheden. In de volksmond werd een teems dan ook wel eens een 'strontzeef' genoemd, iemand die een geheugen heeft als een teems, kan dus niets onthouden.

Een andere uitdrukking, waarin een voorwerp voorkomt is 'het is hier geen 'n röddelklooster', het is hier geen plaats waar iedereen in en uit kan lopen. Een röddelklooster is een rattenklooster, een oud vangmiddel voor ratten. Net als een echt klooster telt het apparaat vele holjes, die met elkaar verbonden zijn door een gang. De ratten konden het

zolderklooster vrij in en uitlopen via de twee openingen in de eindschotten. Op de hovenzijde van het klooster lag een houten deksel, met daaronder een raamwerk van latten of fijn kippegaas. Dat maakte het mogelijk om de deksel op te lichten en in het klooster te kijken, zonder het risico te lopen dat de ratten van schrik opsprongen en ervan door gingen.

De boer die last had van ratten plaatste het 'klooster' op een stille plaats op de koe- of hooizolder. Na verloop van tijd nestelden zich de ratten in het apparaat. Daarvóór hoeft de boer niet eens aas, hooi of stro neer te leggen; de ratten zorgden zelf voor paardelaar, vodden, veren en dergelijke.

Als het klooster genoeg ratten bevatte, dan werden de beide ingangen afgesloten. De boer haalde het 'klooster' van zolder en de ratten werden gedood, waar verschillende methodes voor waren.

Vaak hielden de boeren het 'klooster' een tijdelang onder water, waarna de dode ratten werden begraven. Soms ook maakten de boeren er een wrede spel van. De ratten werden dan één voor één losgelaten en kinderen drukten de ratten met bezems op de grond om ze vervolgens dood te trappen. Natuurlijk liet ook de hond zich niet onbetuigd. Nog wreder was het om één van de ratten uit het klooster te nemen, hem in petroleum te drenken en op te sluiten met een brandende krant. De brandende rat giende dan zo ontzettend, dat alle ratten uit de wijde omgeving wegvluchten en niet meer terug kwamen.

 Dirk van der Heide, *De tijd van ons geledenheid* (Ridder 1994)

Grootste bevrijdingskermis in Nederland

Van 5 tot 10 mei organiseren de twee bekendste Nederlandse kermisexploitanten Joop Kreijzer en Tony Wouts een kermis van drie hectare groot op het Jaarbeursterrein in Utrecht. Op de kermis komen negentig attracties te staan, waaronder een reuzenrad, spooktrein, super jetbob, bootjesmolen, cinema,

toren-het in 1815 afgelopen was met de heerschappij van Napoleon in Europa leek er een mooie tijd aan te breken. De oorlogen waren immers voorbij, de vrede hersteld. De burgerij kreeg steeds meer economische macht, maar in Oostenrijk-Hongarije werd dat niet vertaald in politieke macht; keizer Frans I regente autoritair en met harde hand.

De burgerij zocht zijn heel binnenshuis en maakten woonhuis en familie tot middelpunt van het leven. De woonkamer werd knus en gezellig gemaakt, de familie deed spelletjes en maakte muziek. Vóoral Beethoven en Schubert waren populair. Als de burger al van huis ging, dan bezocht hij het koffiehuis, de muziekverenigingen, het theater of de danszaal.

Binnenshuis wilde de burger harmonie, en buitenhuis wilde hij kunnen pronken. Deze twee aspecten zijn dan ook in de Biedermeierkunst goed terug te vinden. Een schilder uit die tijd was Johann Baptist Reiter. Hij schilderde portretten van zelfbewusté, om niet te zeggen zelfingesomen burgers in hun mooiste kleren en behangen met hun moeite sacrafa.

Naast schilderijen zijn er op de tentoonstelling in het Noordbrabants Museum ook Biedermeiermeubels te zien. Ze hebben veel weg van meubels uit de Empire-tijd, maar zijn lichter, eenvoudiger, en minder overdadig. Ze moesten niet op de eerste plaats imponeren, maar vooral comfortabel zijn en huiselijkheid uitstralen.

 De tentoonstelling Schooldief en burgerzaak Biedermeierkunst uit Wenen, 1815-1848 is tot 7 mei te zien in het Noordbrabants Museum, Velperstraat 47, Den Bosch. Tel. 073-139064/733834

TRADITIE

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIE EN TRACHT

een uitgave van het
Nederlands Centrum voor Volkskunde
met medewerking van de
Federatie voor Volkskunde in Vlaanderen

Redactie en exploitatie:

Laanhuizen 11, 3512 EH Utrecht

Tel. 030-21 40 30-119999

Fax. 030-21 40 30-234007

